

Mads Lindholm Christensen

PSYKE & RUM

Om rummet i psykologien
og psykologien i rummet.

- En psykologisk tilgang til arbejdsrummet
og dets betydning for selv og socialitet

PSYKE & RUM

Om rummet i psykologien
og psykologien i rummet.

- En psykologisk tilgang til arbejdsrummet
og dets betydning for selv og socialitet

Mads Lindholm Christensen

Studienr.: 20001398

Speciale i psykologi

Aalborg Universitet
Institut for kommunikation

Maj 2007

Vejleder: Josef Frischer.

© Copyright 2007 Mads Lindholm Christensen
og Aalborg Universitet. Alle rettigheder forbeholdes.
Specialet må ikke kopieres uden forfatterens tilladelse.

Dette speciale fylder 91.13 normalsider
å 2.400 tegn opgjort fra og med forord til og med konklusion.

Mads Lindholm Christensen (2007):

Psyke & rum. Om rummet i psykologien og psykologien i rummet.

- En psykologisk tilgang til arbejdsrummet og dets betydning for selv og socialitet

---

Resumé

Dette speciale fokuserer på, hvordan psykologien kan begribe rummet og hvordan relationen mellem menneske og arbejdsrum kan begribes igennem psykologien. Specialet undersøger ud fra en cartesiansk indfaldsvinkel hvordan rummet kan tillægges betydning i et psykologisk perspektiv, og det er konklusionen, at psykologien kan begribe rummet igennem den hermeneutiske oplevelse, der lægger vægt på at erkende rummet som en del af den sammenhæng, individet er en del af, og at denne viden må forstås forankret i den lokale virkelighedskonstruktion. Endvidere undersøges, hvordan relationen mellem menneske og arbejdsrum kan begribes igennem psykologien, og det er konklusionen, at arbejdsrummet kan forstås som et bindeled mellem individ og organisation, og at rummet igennem påvirkning af både selv og socialitet kan betragtes som et organisatorisk redskab, der igennem sit intentionelle udtryk kan påvirke holdning og handling hos de, der er i rummet. Samtidigt er det specialets opfattelse, at en intentionel organisatorisk anvendelse af rummets psykologiske mekanismer fordrer etiske overvejelser, der knytter sig til magtbalancen mellem individ og organisation, samt at individets evne til dimensionalt at bemestre både figur / frontstage og grund / backstage i rummet afhænger af kendskabet til rummet, der formes af den individuelle oplevelse og relation med og i rummet.

Abstract

This paper focuses on a psychological approach to the workspace. From a Cartesian point of view it is discussed how the workspace can be seen in psychological perspective and it is concluded that the workspace must be understood through the hermeneutic experience that emphasizes the workspace as a part of the context in which the employee find himself and that the collected data must be seen as a part of the local construct of reality. Furthermore it is discussed how the relation between the employee and the workspace can be understood as a connecting link between the organization and the employee and that the workspace can be used as an organizational tool to influence attitude and behaviour. It is stressed that an intentional use of the psychological factors of the workspace can affect the balance of power between employee and organization and that ethical considerations are important. In addition the paper propose that the consequences of an intentional psychological use of the workspace must be seen in relation to the employees' ability to experience the room, in terms of Goffman, as both frontstage and backstage at the same time.

INDHOLDSFORTEGNELSE

FORORD	6
---------------------	----------

INDLEDNING	8
-------------------------	----------

Begreber til at begribe med	9
Den virkelige verden – og teorien	11
<i>Retninger</i>	11
Målet	12
<i>Disposition</i>	13
<i>Afgrænsning – og begrænsning</i>	14

RUMMET I PSYKOLOGIEN	16
-----------------------------------	-----------

Den cartesianske dualisme: Forholdet mellem psyke, krop og rum	19
---	-----------

”Vi er alle cartesianere...”	19
Den cartesianske dualisme	20
<i>Paulinsk inspiration</i>	21
<i>Descartes’ fejltagelse – eller eftertidens tolkning?</i>	23
<i>Konsekvensen af dualismen</i>	24
Descartes og rummet: Sondringen mellem to videnstyper	26

Metode og viden	28
------------------------------	-----------

Metode og genstand	29
<i>Human-, samfunds- eller naturvidenskab?</i>	31
Oplevelsen	33
Sammenhængen som genstand	36
<i>Begrebet kontekst</i>	36
<i>Erkendelsen af sammenhængen</i>	37
<i>Figur-grund</i>	38

Viden og sandhed	41
-------------------------------	-----------

Vidensideal	42
<i>Den postmoderne viden</i>	43
<i>Reliabilitet og validitet</i>	44
<i>Sandhedskriterium</i>	45

Delkonklusion	47
----------------------------	-----------

PSYKOLOGIEN I RUMMET ..... 50**Arbejdsrummet: Opfattelser og funktioner 50**

Definition af arbejdsrummet	52
<i>Det narrative arbejdsrum</i>	54
<i>Det sociale arbejdsrum</i>	54
<i>Øvrige overvejelser</i>	56

Det narrative arbejdsrum – med selvet på arbejde 58

Den narrative psykologi	58
<i>Meads grundlag for selvets interaktion med omverdenen</i>	60
Selvets interaktion med det narrative rum	62
<i>Viden og sandhed i det narrative rum</i>	63
<i>Betydningen af rummets intentionelle symbolik</i>	65
<i>Selvet og sandheden</i>	66
<i>Det mættede selv</i>	68
<i>Selvledelse</i>	70
Opsummering	72

Det sociale arbejdsrum - knudepunktet og naboskabet 74

Indflydelse og kontrol	75
<i>Locus of control</i>	76
<i>Kontrol og tilknytning</i>	77
<i>Rummet som en sikker base</i>	78
<i>Den organisatoriske kontrol</i>	80
<i>Staging</i>	83
Grupper og social identitet	84
<i>Social identifikation i rummet</i>	84
<i>Afstand</i>	87
Opsummering	88

Rummet – ressource eller risiko? 90

En psykologisk tilgang til rummet	90
<i>Etikken og rummet</i>	92
<i>Spændingsfeltet mellem frontstage / backstage og figur / grund</i>	93

Delkonklusion ..... 97**KONKLUSION 101**

Rummet i psykologien	101
Psykologien i rummet	104
Afslutning – og ny begyndelse	106

LITTERATURLISTE 109

FORORD

Dette speciale er afslutningen på den 5-årige rejse, der kaldes psykologistudiet ved Aalborg Universitet. – En rejse, der både har været en normativ indføring i psykologiske fagområder og discipliner; en øvelse i at tale og forstå det psykologiske sprog. Og samtidig en rejse, der har været en individuel opdagelse; en måde, hvorpå psykologiens stof er blevet spejlet i det personlige møde med faget og feltet, og dermed nu ikke blot udgør udenadslære af teorier og metoder, men samtidig er kalejdoskopiske billeder af samme motiv for alle de, der netop nu afslutter uddannelsen: Billeder, der har samme fag som motiv, men hvis udtryk er forskelligt fra beskuer til beskuer, fordi den personlige indfaldsvinkel, baggrund, ambition og tolkning, nuancerer faget.

På den ene side er psykologien et fag og en videnskab – et stof, der baserer sig på en række logikker, som er fundamentet. På den anden side er det mennesket, der både er fagets beskuer og genstand – og måske netop derfor er faget rigt på forskellige svar til de samme spørgsmål.

Psykologien balancerer mellem positivismens lovmæssigheder og hermeneutikkens uendelige svarmuligheder. Den erkendelse har været en væsentlig ingrediens i studiets rejse igennem faget. Der har været talrige destinationer undervejs, der har fungeret som vadestene i et ikke altid kendt farvand. Retningen og målet var måske nok klarlagt – men ruten måtte opdages undervejs. På hver ny vadesten – ved hver ny erkendelse – løftedes sløret for en ny gren af faget; en ny mulig destination. Og igennem talrige spring fra vadesten til vadesten – nogle mere glatte end andre – er rejsens foreløbige destination i sigte: For specialet er den sidste billet, der indløses som studerende. Og det er samtidig den veksler, der betales for at begynde på en ny rejse: Nu ikke som studerende, nu som kandidat.

Men hvad er da et speciale?

På den ene side er specialet en akademisk rapport, hvis formelle krav bl.a. indbefatter, at *”den studerende skal dokumentere færdighed i at anvende videnskabelige metoder og teorier under arbejdet med et afgrænset fagligt emne, samt dokumentere færdigheder i formidling af arbejdet og dets resultater”* (Studieordningen for kandidatuddannelsen i

psykologi ved Aalborg Universitet §9, stk. 8). På den anden side er specialet også en rejsebeskrivelse og et personligt produkt, der markerer afslutningen på én rejse og begyndelsen på en ny. Hvordan kan dette forenes – på den ene side den akademiske rapport, på den anden side den personlige rejseskildring – uden at begge dele mister deres substans?

Jeg vælger at gøre forsøget i dette speciale. Først og fremmest ved at anvende jeg-formen og dermed ikke gøre brug af den sædvanligt skjulte forfatter, som oftest findes i den akademiske litteratur. Jeg er bevidst om, at dette valg umiddelbart kan virke usædvanligt for et stykke litteratur, der søger at opfylde akademiske standarder. Ikke desto mindre er det min opfattelse, at den akademiske værdi i mange henseender ikke forringes ved at lade forfatteren træde tydeligt frem, måske endda tværtimod: Det vil forhåbentligt skærpe såvel forfatterens som læserens blik for, hvor forfatterens forforståelse og blinde vinkler influerer på indholdet. Og forhåbentlig giver det, med forfatteren som guide, læseren mulighed for at føle sig som en del af rejsen. Undervejs anvender jeg en række forklarende og kommenterende fodnoter, der forhåbentlig vil lette turen – både for den trænede og for den mindre vante rejsende udi det psykologiske landskab.

De færreste rejser foretages alene. Således heller ikke min. Jeg har mange at takke for såvel fælles vandring, stedkendt vejvisning som for opbakning og opmuntring undervejs. Jeg skylder min vejleder, *Josef Frischer*, som jeg har haft fornøjelsen af at arbejde sammen med om flere projekter, en særlig tak for et endnu godt samarbejde, for faglig sparring og for en altid frugtbar læringsalliance. Jeg kan ikke nævne alle, men vil alligevel rette en særlig tak til min rejsefælle *Erik Jensen*, for fælles vandringer og opdagelsesrejser, både personligt og fagligt.

I mit arbejde med dette speciale har jeg haft stor glæde af, at vidende og interesserede mennesker åbnede døren til deres rum og tanker for mig. Tak til: *Ane Hoff Skovgaard* og *Mona Holm Sørensen*, Nordjysk BST A/S. *Rolf Jensen*, Dream Company A/S. *Michael Flor Hansen*, Danmarks Radio. *Helene Øllgaard* og *Bodil Hovaldt Bøjer*, Bosch & Fjord. *Henrik Stech*, MindLab (nu VIA Design). *Peder Burgaard*, Innovation Lab A/S.

INDLEDNING

I starten af 1990'erne kæmpede den danske høreapparatvirksomhed *Oticon* med underskud i så stort omfang, at virksomheden på det nærmeste var lukningstruet. For hvert apparat, der blev solgt, satte virksomheden penge til. Med *Lars Kolind*¹ i spidsen gennemførte virksomheden en *turn-around*, der bl.a. baserede sig på den såkaldte *spaghetti-struktur*. De traditionelle hierarkier blev afløst af en flad organisation, hvor medarbejdere og ledere arbejdede sammen på kryds og tværs, og hvor samarbejdsrelationer og autoritet ikke længere defineredes af trekantede organigrammer, men snoede sig som spaghetti.

Helt konkret førte strukturændringen til, at virksomheden fysisk nedbrød de fleste vægge og indførte åbne kontorlandskaber. Fra tidligere at have været inddelt i afdelinger medførte de organisatoriske og fysiske ændringer, at nye medarbejderkonstellationer opstod: Sælgere, udviklere, ingeniører, marketingfolk osv. blev placeret i samme rum og fik organisatorisk og fysisk mulighed for at samarbejde. Få havde faste pladser, og de fleste fik rullevoogne, så deres daglige arbejdsplads kunne flyttes alt efter arbejdsopgaverne. På forholdsvis kort tid blev *Oticon* forvandlet fra at være en lukningstruet olding til at være en vækstvirksomhed med produkter i international særklasse. Lars Kolind (2006, s. 260) beskriver det således: *"Jeg ved stadig ikke, om det især var de nye mødelokaler eller andre faktorer, der bidrog til stigningen i medarbejderens tilfredshed med at arbejde i Oticon – og til stigningen i produktiviteten, vi oplevede. Eller om det var et samspil. Men effekten udeblev i hvert fald ikke."*

*

Som studerende med særlig interesse inden for erhvervspsykologien, har historien om *Oticon* interesseret mig længe. Udover at læse psykologi, læser jeg HD i organisation, en erhvervsøkonomisk universitetsuddannelse på deltid med fokus på strategi og

---

¹ Lars Kolind (1947-). Dansk erhvervsmand, cand. scient, HD (o). Var fra 1988-1998 koncernchef hos *Oticon*, hvor han bl.a. indførte den såkaldte spaghetti-struktur, som siden er blevet brugt som case ved universiteter og handelshøjskoler verden over.

ledelse, og fortællingen om Oticon berører dermed mange af mine fag: Jeg kan se Oticons forandring i et økonomisk lys og forholde mig til de internationale konjunkturers betydning for virksomheden. Eller jeg kan fra en organisationsteoretisk vinkel forklare ændringen ud fra teorier om forandringsledelse eller netværksstrukturer. Psykologisk set kan jeg fokusere på faktorer som stress, gruppedynamikker eller social identitet i organisationer. Men der er en afgørende faktor ved Oticon-casen, der skiller den ud i forhold til mange andre – og som samtidig viser et tilsyneladende hul i mange teorier: Oticon brugte *indretningen af arbejdsrummet* som et strategisk parameter i forsøget på at påvirke medarbejdernes måde at arbejde og dermed skabe nye resultater i virksomheden på. Økonomien kommer forholdsvis hurtigt til kort i forsøget på at forstå *rummets* betydning; begrebsapparatet er praktisk taget ikke til stede. Organisationsteorien når lidt længere: I nyere lærebøger i organisationsteori behandles organisationens fysiske rammer fra tid til anden, men oftest sparsomt, og som regel ud fra en markedsføringsmæssig idé om, at en organisations fysiske rammer, dens bygning, kontorer etc., afspejler organisationens værdier og dermed dens varemærke eller *brand*. Så jeg tyer til mit primære fag, psykologien, og spørger: Kan psykologien forholde sig til, hvad arbejdsrummet betyder for organisationen og de mennesker, der arbejder der?

Begreber til at begribe med

Oticon-casen var mit oprindelige udgangspunkt for dette spørgsmål. Men Oticon er blot et blandt mange eksempler på virksomheder og organisationer, der lader de fysiske rammer få en strategisk betydning – forstået på den måde, at de fysiske rammer bruges som led i at nå organisationens mål. Mange ledere oplever det formentlig som Lars Kolind: Vi ved ikke, hvad der sker eller hvorfor, men vi kan konstatere, at der sker noget.

I efteråret 2006 fik jeg mulighed for, som led i min praktik i uddannelsen, at besøge en række virksomheder, organisationer og eksperter, for hvem den fysiske indretning spiller en central rolle for deres måde at arbejde på. Og gradvist fik jeg – for at låne et ordspil fra ledelsesprofessor *Steen Hildebrandt* – nye *begreber til at begribe med*. I Økonomi- og Erhvervsministeriets MindLab blev jeg vist, hvordan rummet kan bruges til at skabe processer mellem mennesker, og jeg fandt et eksempel på det, jeg senere

fandt ud af, at *Donald Schön* et al.² kalder *procesarkitektur*. Hos Danmarks Radio lærte jeg om vigtigheden af medarbejderindflydelse, når en af Danmarks største arbejdspladser, DR Byen, flytter og ny-indrettes. Hos det teknologiske videnscenter Innovation Lab A/S opdagede jeg, at indretning ikke kun handler om borde og stole, men at teknologien har fået – og vil få – fundamental betydning for, hvordan vi opfatter arbejdsrummet. Kunstnerduoen Bosch & Fjord viste mig, at indretning af arbejdspladser ikke kun er en opgave for indretningsarkitekter – men også for kunstnere! Og fremtidsforskeren *Rolf Jensen* fortalte mig, at indretning ikke blot handler om ergonomi og siddekomfort, men kan betragtes som symboler og som dele af organisationens *storytelling* – at rummet er med til at skabe en oplevelse for dets brugere og besøgende.

Mit møde med disse mennesker og organisationer var en opdagelsesrejse. Fysisk ikke så langt, men fagligt til et ukendt land – og på mange steder en rejse på dybt vand. For efter at have studeret organisationers liv ud fra fag som psykologi, organisationsteori og økonomi – tilmed i en sådan grad, at jeg snart kunne kalde mig erhvervspsykolog – kunne jeg nok forstå og forklare menneskers samspil med hinanden i en organisation. Men jeg havde ikke tilnærmelsesvis et bare nogenlunde teoretisk begreb om, hvordan jeg ud fra en psykologisk forståelse kunne begribe de fysiske rammers betydning for organisationen og dens medarbejdere.

På den ene side kunne jeg ignorere spørgsmålet og glæde mig over, at mine teoretiske færdigheder kunne give svar på så meget andet. På den anden side havde jeg en klar opfattelse af, at der var noget af betydning, som jeg overså. Oticon var et eksempel. Og der er andre: Hvorfor bruger Jyske Bank 400 millioner på nyindretning af deres filialer og arbejdspladser? Hvad får Erhvervs- og Økonomiministeriet ud af at indrette et såkaldt *future center* som motor for deres nytænkning og innovation? Hvorfor benytter førende erhvervsvirksomheder, som fx Coloplast, sig af at ophænge specialfremstillede kunstgenstande, der symboliserer virksomhedens værdier?

Der kunne nævnes endnu flere eksempler på samme tendens: At en organisations ydre - dens fysiske rammer - i stadigt stigende grad bruges som en strategisk faktor og dermed som et element, hvis formål er et påvirke måden, hvorpå mennesker oplever organisationen, deres arbejde, deres kollegaer – og måske sig selv.

---

² Schöns arbejder repræsenteres her af Horgen, Joroff, Porter & Schön (1999).

Den virkelige verden – og teorien

Min ekspedition blandt organisationer og eksperter gav et indblik i, hvordan det, vi kalder ”den virkelige verden”, anvender de fysiske rammer og arbejdsrummet som aktiv medspiller og ikke blot som en passiv ramme. Jeg tog mine oplevelser, møder og interviews med hjem fra rejsen, og tilbage i arbejdsrummet forsøgte jeg i samarbejde med mit praktiksted og med min vejleder at finde begreber til at begribe arbejdsrummets betydning for arbejdet og for mennesket på arbejde.

Som udgangspunkt gik jeg på opdagelse efter en sammenhængende psykologisk teori, der forholdt sig til rummet. Først arbejdsrummet, hvor litteraturen viste sig særdeles sparsom. Senere det terapeutiske rum, hvor der fandtes mere forskning, men hvor en af studiets terapeutiske grundbøger (Cullari, 2001, s. 39) måske gav en udmærket opsummering af emnets prioritering i faget med en næsten komisk bemærkning om de fysiske rammers betydning i terapien: *”Your chair (and the client’s, as well!) should be comfortable, and your desk arranged to fit your needs”*. Samlet set levner bogens i alt 450 sider ca. 1½ side (ibid. s. 38-39) til at beskæftige sig med terapiens fysiske rammer.

Jo mere litteratursøgning jeg foretog, des større blev oplevelsen af et misforhold mellem virkeligheden og teorien. Fra besøg og interviews og ved at læse om virksomheder og organisationer var jeg ikke i tvivl om, at de fysiske rammer fik stadig større betydning for organisationers måde at arbejde på, og jeg forstod *Winston Churchills* intuitive formulering: *”We shape our buildings; thereafter they shape us”*.³ Men fagligt set manglede jeg begreber til at begribe med.

Retninger

Min faglige opdagelsesrejse gik over *miljøpsykologien*⁴, som måske var det bedste sted at hente en mere sammenhængende forståelse af rummets betydning for mennesket. Men miljøpsykologiens problem synes at være, at dens miljøopfattelse i mange henseender dækker så bredt, at den vil behandle såvel det konkrete rum som den globale

---

³ Churchill-citatet er anvendt i mange sammenhænge, men er her hentet fra Hatch (2006).

⁴ Miljøpsykologien (eng.: *environmental psychology*) undersøger, hvordan det fysiske (og sociale) miljø indvirker på mennesket. Der kan sondres mellem den økologiske miljøpsykologi, der tager et deterministisk udgangspunkt, og undersøger miljøets direkte indvirkning på individerne, og den fænomenologiske miljøpsykologi, der betragter menneske og miljø interaktionistisk. Dette speciale tager afsæt i sidstnævnte.

økologi. En gren af miljøpsykologien, der i norden kaldes *arkitekturpsykologi*, så ud til at være en mulig destination at søge begreber fra. Arkitekturpsykologien søger at forstå sammenhængen mellem mennesker og designede omgivelser, men arkitekturpsykologien er kun særdeles sparsomt udbredt. Selvom søgninger på nettet i sig selv ikke er et sandhedskriterium er det bemærkelsesværdigt, at Google.com finder 84 danske sider, der indeholder ordet 'arkitekturpsykologi' mens danske sider, der indeholder ordet 'psykologi' til sammenligning runder 1.2 mio. mens dette skrives.

Jo længere jeg søgte, des mere var det min opfattelse, at den tilsyneladende manglende interesse i rummet fra psykologiens side ikke så meget skyldtes, at rummet ikke var vigtigt. Men derimod at rummet på mange måder er en stærkt problematisk størrelse for et fag som psykologien såvel historisk som metodologisk og videnskabsteoretisk. For i en psykologi, der i stadigt større omfang lader sig inspirere af konstruktivistiske teoretikere – hvordan skal man da forholde sig til en fysisk ramme, når realismen i sig selv er sat til debat? Og i et fag, der i væsentlig grad er udsprunget af en cartesiansk dualisme, og dermed har vanskeligt nok ved at forholde sig til kroppens betydning for det psykiske – er det da overhovedet realistiske eller endog relevant at beskæftige sig med rummet?

Der vil være mange svar på disse spørgsmål. Men mit håb er, at læseren af dette speciale vil indgå på den præmis, at det i det mindste på disse sider bør prøves at undersøge, hvordan psykologien kan forstå rummet ud fra følgende svar på spørgsmålet om relevansen: At når vi kan konstatere, at rummet bruges som aktiv parameter i organisationers måde at påvirke menneskers interaktion på, og når organisationerne er af den opfattelse, at det har en effekt, så må psykologien også som fag søge en teoretisk forståelse af fænomenet.

Målet

Det spørgsmål, som danner udgangspunktet for resten af dette speciale, tager sit afsæt i det tidligere nævnte spørgsmål: Om psykologien *kan* forholde sig til, hvad arbejdsrummet betyder for organisationen og de mennesker, der arbejder der. Som nævnt vil den konstitutive præmis i dette speciale være, at psykologien *må* forsøge at forholde sig til rummets betydning, og derfor er det overordnede spørgsmål, som jeg

ønsker at besvare: *Hvordan* kan psykologien forholde sig til, hvad arbejdsrummet betyder for organisationen og de mennesker, der arbejder der?

Spørgsmålet er bredt og skal også derfor først og fremmest betragtes som vejviseren på den rejse, som dette speciale er en del af. Spørgsmålet har været retningsgiver for min praktik, for specialet, og vil forhåbentlig være det i en del af mit fremtidige arbejde, men jeg vælger i dette speciale at præcisere undersøgelsen. Derfor er det intentionen, at dette speciale må bidrage til svaret på det ovennævnte spørgsmål ved at søge svar på:

Hvordan kan psykologien begribe rummet
og hvordan kan relationen mellem menneske og arbejdsrum
begribes igennem psykologien?

Disposition

Spørgsmålets første del tager udgangspunkt i min nævnte tese om, at psykologiens manglende fokus på rummets betydning ikke først og fremmest skyldes en manglende interesse, men derimod et erkendelsesteoretisk problem. I første del af specialet, som jeg kalder *Rummet i psykologien*, vil jeg dels forholde mig til de historiske grunde til rummets position – eller mangel på samme – i videnskaben og psykologien, og jeg vil søge det erkendelsesteoretiske grundlag, som psykologien kan anvende i forhold til en forståelse af rummet. Jeg vil i denne del af specialet først og fremmest anvende begrebet rum i bred forstand, idet det erkendelsesteoretiske grundlag ikke knytter sig til arbejdsrummet alene, men til rummet i almindelighed.

Specialets anden del, som jeg kalder *Psykologien i rummet*, vil søge svar på spørgsmålets anden sætning: Hvordan *relationen* mellem menneske og arbejdsrum kan begribes igennem psykologien. Udgangspunktet vil her være at betragte menneske og rum fra to indfaldsvinkler: Dels i forhold til det *enkelte* menneske ved at undersøge sammenhængen mellem rum og selv. Og dels i forholdet *mellem* mennesker ved at betragte sammenhængen mellem rum og socialitet. I denne del vil fokus primært være rettet mod arbejdsrummet, og jeg vil i anden del ligeledes definere betydningen af arbejdsrum, som begrebet anvendes i dette speciale.

Afgrænsning – og begrænsning

Til trods for at en del af den indledende undersøgelse til dette speciale knytter sig til en række besøg og interviews, jeg foretog i forbindelse med min praktik, vil jeg i specialet hovedsageligt beskæftige mig med de overordnede spørgsmål ud fra en ren teoretisk indfaldsvinkel. På mange måder havde en mere empirisk tilgang til emnet været såvel relevant som væsentlig. Når jeg alligevel vælger en ren teoretisk indfaldsvinkel, skyldes det to forhold: Dels at en retfærdig empirisk behandling af emnet ligger langt uden for de tids- og ressourcemæssige rammer, som et speciale giver mulighed for. Og dels har jeg et håb om, at jeg arbejdsmæssigt kan fortsætte med studier af emnet, og derigennem få mulighed for en dybere empirisk undersøgelse. Mit personlige mål med specialet er således først og fremmest en undersøgelse af det teoretiske fundament, som mine videre studier ville kunne basere sig på, og specialet kan betragtes som en måde, hvorpå jeg søger en teoretisk forankring og en stabil grund, som en del af mit fremtidige arbejde kan fæstnes på.

Jeg er bevidst om, at mit emnevalg givetvis vil kunne opleves som både aparte og i en gråzone i forhold til psykologiens kerne. Jeg håber imidlertid, at jeg i de ovennævnte overvejelser har præsenteret mit udgangspunkt tilstrækkeligt tydeligt til, at læseren vil bevæge sig med på denne rejse.

Jo mere jeg arbejder med rummet og psykologien, des tydeligere bliver det for mig, hvor mange indfaldsvinkler og tilgange, man kan vælge; hvor mange veje, man kan gå. Mit valg i dette speciale skal således ikke ses som en udtømmende behandling af emnet, men alene som en lille del af en stor opdagelsesrejse, der kun lige er begyndt. De valg og den rute, jeg følger i dette speciale, skal spejles i det udgangspunkt og de mål, jeg har beskrevet i det ovenstående. Og med dette som pejlemærker er det forhåbningen, at specialet må kunne lede vej til nye vadestener – nye erkendelser, hvormed psykologien i rummet og rummet i psykologien kan begribes.

Mads Lindholm

Aalborg, maj 2007

Rummet i psykologien

RUMMET I PSYKOLOGIEN

*Det spørgsmål, vi må tage fat på, er altså følgende:
Kan vi klare os uden vore kroppe? Er kroppen, som
extropianerne hævder, blot en rest fra vores dyriske forgængere
– en begrænsning af vores frihed, som menneskeheden nu er i stand til
at vokse ud af – eller spiller kroppen faktisk en afgørende rolle
også i vores åndelige og intellektuelle liv*

(Dreyfus, 2001, s. 17)

I denne første del af specialet, som jeg kalder *Rummet i psykologien*, vil jeg beskæftige mig med spørgsmålet om, *hvordan* psykologien kan begribe rummet. Intentionen er at træde et skridt tilbage i forhold til den konkrete undersøgelse af rummet, og i stedet behandle *grundlaget* for videnskabens og dermed psykologiens møde med rummet.

Når jeg i første omgang finder det vigtigt at behandle de overordnede erkendelsesmæssige problemstillinger i forhold til rummet i videnskaben, skyldes det to grunde: Dels, som nævnt, at mit udgangspunkt er tesen om, at psykologiens manglende fokus på rummet ikke alene skyldes manglende interesse, men i større grad, at rummet giver en række erkendelsesmæssige udfordringer for videnskaben generelt. Og dels mit eget forsøg på, i praktikken, at begribe rummet igennem psykologien, som skabte en række udfordringer: Først og fremmest overvejselsen om, hvor langt det er muligt at gå i forsøget på at inddrage rummet som faktor i det menneskelige samspil – hvornår er oplevelsen af rummet en idiosynkrasi, som i sig selv alene er udtryk for individuelle præferencer, og hvornår er det muligt at knytte operationaliserbare begreber til rummet og gøre det til genstand for videnskab?

Spørgsmålet om rummet knytter sig ikke alene til det fysiske rum, men i lige så stor grad til *kroppen*, som vi møder rummet med. Når Dreyfus (2001, s. 17) i det indledende citat spørger, om vi kan klare os uden vore kroppe, bliver dette spørgsmål af afgørende betydning i forsøget på at forstå rummet; – for hvis vi kan klare os uden vore kroppe, må en logisk slutning være, at rummet, som det sted, hvori vore kroppe befinder sig,

tilsvarende mister betydning. Hvis dette er tilfældet, er det grundløst at stille det spørgsmål, som dette afsnit vil afdække: *Hvordan* psykologien kan begribe rummet. Undersøgelsen må i stedet starte med spørgsmålet: *Kan* videnskaben og dermed psykologien begribe rummet? Mit svar vil selvsagt være positivt. Var svaret andet, ville opgaven være afsluttet her. Derfor skal denne del først og fremmest ses som en analyse, der vil argumentere for *hvorfor* rummet kan gøres til genstand i videnskaben og psykologien.

Spørgsmålet, der naturligt rejses, er, om en analyse i sig selv kan argumentere, eller om dens mål ikke snarere bør være en objektiv redegørelse. Og dermed rejses et spørgsmål, som jeg senere vil vende tilbage til, nemlig spørgsmålet om den sandhedsværdi, hvormed videnskaben og psykologien betragter et felt. *Extropianerne*⁵ vil, som Dreyfus indledningsvist beskrev, hævde, at kroppen blot er en rest fra vore dyriske forgængere, og var udgangspunktet for min analyse deres materiale, ville mit resultat være anderledes: Jeg ville med extropianerne – og andre med dem – kunne argumentere for, at menneskets mål er frigørelse fra kroppen, at sindets og åndens værk begrænses af dette dødelige hylster, og jeg ville kunne argumentere for, at rummet og omverdenen, som kroppen bebor, i sig selv er uden værdi, når først vi evner at frigøre os fra kroppens organiske fængsel.

Mit mål er et andet. Jeg vil tage udgangspunkt i tesen om, at kroppen og dermed rummet har en værdi også i et psykologisk perspektiv, og derfor er målet med dette afsnit at søge den grund, hvorpå en videnskabelig tilgang til rummet kan fæstnes – og dermed den grund, hvorpå tesen om kroppens betydning kan finde rod. Jeg vil undersøge dette igennem en analyse af *René Descartes*'⁶ dualismeforståelse, der igennem tiden har været central i forhold til at afgøre, hvor stor værdi kroppen hhv.

---

⁵ Extropianere baserer sig på en række principper, der søger at fremme menneskets betingelser. Udgangspunktet er en optimistisk tro på menneskets rationalisme og intelligens og indeholder bl.a. et transhumanistisk ideal om, at mennesket bør søge frisættelse fra kroppen, fordi kroppen begrænser menneskets muligheder. Extropianernes udgangspunkt er i væsentlig grad *Max More's The Principle of Extropy* (seneste udgave fra 2003).

⁶ René Descartes (1596-1650). Fransk filosof og matematiker. Blev med sin metodiske tvivl en væsentlig bidragsyder til rationalismen, der har præget store dele af videnskaben siden, og betragtes derfor ofte som en metodisk faderskikkelse for bl.a. naturvidenskaben.

sindet kan og skal tillægges i videnskaben. Jeg vil diskutere dualismen i forhold til Descartes nutidige kritiker, neurologen *Antonio Damasio*⁷.

Valget af Descartes er næsten på forhånd givet: Descartes betragtes som dualismens ophavsmand, og hans tanker om metode danner et væsentlig grundlag for store dele af den vestlige verdens videnskabelige forståelse.

Der kunne findes talrige kritikere til Descartes, men jeg vælger Damasio, dels fordi hans værk om *Descartes' fejltagelse* (Damasio, 2001), har opnået stor udbredelse internationalt, og dels fordi Damasio's læsning og tolkning af Descartes på mange måder er en interessant repræsentant for i særdeleshed lægevidenskabens, og i almindelighed store dele af den øvrige videnskabs forståelse.

Min tilgang til såvel Descartes som til Damasio er grundlæggende at undersøge, om rummet ud fra en cartesiansk betragtning kan tillægges en psykologisk betydning, hvis grundtanken for såvel Descartes som for store dele af den etablerede videnskab synes at være en sondring mellem krop og sjæl⁸.

I det følgende afsnit vil jeg således diskutere Descartes' dualisme både i forhold til Damasio som nutidig kritiker, og samtidig søge forståelse for Descartes' tænkning i forhold til den samtid, som han var en del af.

---

⁷ Antonio Damasio (1944-). Portugisisk født neurolog, nu bosiddende i Californien. Ud over at være førende neurolog, interesserer Damasio sig for filosofi, og specielt kendt er hans Descartes-kritik *Descartes' fejltagelse* (da. oversættelse 2001), som dette speciale henviser til.

⁸ Jeg bruger i dette afsnit begreberne *sjæl* og *psyke* synonymt og anvender dem med respekt for de respektive forfatteres oprindelige anvendelse. Hvor jeg refererer til Descartes, anvender jeg således begrebet sjæl, mens fx Damasio i højere grad bruger ordet psyke. Der kan være mindre forskelle i begrebernes betydning, men disse variationer er i relation til anvendelsen i dette speciale uden betydning, og jeg tillader mig derfor at anvende begreberne synonymt.

Den cartesianske dualisme: Forholdet mellem psyke, krop og rum

"Vi er alle cartesianere..."

Indledningen til nyoversættelsen af Descartes' *Meditationer over den første filosofi* (i det følgende enten benævnt *Meditationerne* eller Descartes, 2002) slutter med ordene: "*Vi er alle cartesianere*". Med den optakt til læsningen af Descartes, peger indledningens forfatter, *Niels Henningsen*, på et væsentligt forhold, der på den ene side bliver et modsvar til Descartes' kritikere, og på den anden side fremhæver det problematiske i at forsøge at læse Descartes kritisk: Descartes' tænkning er på mange måder en så integreret del af den vestlige verdens videnskabelige diskurs, at en kritisk læsning er om ikke umulig så dog svær, fordi grundopfattelsen af videnskabelig metode og sandhedsforståelse i så høj grad baserer sig på netop Descartes' filosofi.

Descartes gjorde det til et livsprojekt at søge at skabe grundlaget for en samlet videnskab om verden i sin helhed (Descartes, 1996, s. 9), og dette grundlag hvilede først og fremmest på en mekanisk tilgang til verden, og derigennem en opfattelse af, at videnskabens sprog måtte være den matematiske beskrivelse af verdens lovmæssigheder.

Descartes' opfattelse af, at verden i sin helhed kunne forstås matematisk, var et opgør med den på hans tid herskende diskurs, der for det første tilsagde, at det matematisk ikke kunne anvendes på den ydre verden fordi matematikken alene omhandlede abstrakte forhold (Descartes, 1996, s. 11). Og for det næste brød Descartes med opfattelsen af, at verden bestod af forskellige systemer, der hver havde sine egne lovmæssigheder. Dermed åbner Descartes' tænkning for en videnskabelig forståelse af den ydre reale virkelighed, som han finder kan forklares ud fra en mekanistisk / matematisk model.

Descartes' konklusioner og ikke mindst oplæget til én sammenhængende (natur)videnskabelig metode, er på mange måder et brud med den renæssance-naturalisme, som var fremherskende i hans samtid, der betragtede verden som et besjælet hele, hvor ånd og stof overalt udgjorde en guddommelig uadskillelig

sammenhæng. At undersøge denne sammenhæng mekanisk, hvor en given virkning vil medføre en specifik handling, er samtidigt et vovet opgør med den besjælede natur – og ikke mindst det åndsfulde menneske. På én gang bringer Descartes verdens elementer sammen, og står dermed i modsætning til tidens opfattelse af, at alting bestod af særegne systemer, der kun kunne forstås individuelt. Men Descartes holder alligevel fast ved en afgørende adskillelse: Sondringen mellem krop og sjæl.

Den cartesianske dualisme

Descartes mål var at udvikle en ny metode, der kunne anvendes som overordnet videnskabelig tilgang til verden, og hans første udfordring i den henseende er at undersøge den position, fra hvilken verden betragtes. Mennesket som det betragtede / erkendende subjekt bliver med andre ord et centralt omdrejningspunkt, for når det er mennesket, der fremstår som metodens beskuer, må det indledende spørgsmål logisk være: Hvem er så beskueren? Med hvilke øjne ser han?

Descartes' indledende problem i den henseende er, at mennesket i høj grad erkender gennem sanser ”...men dem [sanserne] har jeg undertiden grebet i at bedrage, og det er klogt aldrig at stole på dem, som har bedraget os blot én gang” (Descartes, 2002, s. 76). Med det udgangspunkt – at sanserne kan bedrage – foretager Descartes en opdeling af viden, som netop i forhold til en forståelse af rummet er central: På den ene side findes den viden, der er uangribeligt sand, eller med Descartes' ord:

”...indeholder noget sikkert og ubetvivleligt. For hvad enten jeg er vågen eller jeg sover, er to og tre sammenlagt fem og et kvadrat har ikke flere end fire sider. Og det synes ikke muligt, at så åbenbare sandheder skulle kunne komme under mistanke for at være falske”.

Descartes, 2002, s. 78

På den anden side findes den viden, der først og fremmest baserer sig på *iagttagelsen* og dermed på de sanser, som kan bedrage. *Fordi sanserne kan bedrage os, skriver Descartes (2002, s. 77), ”...vil det nok ikke være forkert af os heraf at slutte, at [...] videnskaber, der beror på iagttagelsen [...], netop er tvivlsomme”.* Som udgangspunkt for sin metode søger Descartes at finde et arkimedisk punkt, som ligger fast, og som derfor kan bruges som metodens – og dermed den videnskabelige erkendelses –

fixpunkt. Som vist opfatter han sanserne som upålidelige, endda i en sådan grad, at en "ondsindet bedrager" (ibid., s. 83) muligvis vil kunne have bedraget sanserne i så stort et omfang, at selve det, at mennesket har en krop, er et bedrag.

Når Dreyfus (2001) i det indledende citat således fra realismens position spørger, om vi kan klare os uden en krop, stiller Descartes i stedet spørgsmålet: Ved vi overhovedet, at vi har en krop, eller er det blot et sanseligt bedrag på samme måde, som når vi i drømme bedrages? Med det spørgsmål er kroppen som metodens arkimediske punkt i sig selv forkastet, og Descartes konklusioner bliver, at kun tænkningen er tilbage som det eneste sikre:

Eftersom jeg nu ikke engang har en krop, er dette heller ikke andet end opdigtninger. Men så at sanse? Det sker jo da heller ikke uden en krop, og jeg har i søvne syntes at sanse meget og meget, som jeg derpå har bemærket, at jeg dog ikke har sanset. At tænke da? Her finder jeg det – det er tænkningen! Den alene er uadskillelig fra mig. Jeg er, jeg eksisterer, det er sikkert. Men hvor længe? Jo, så længe jeg tænker. [...] Jeg er altså strengt taget kun en tænkende ting

Descartes, 2002, s. 83f.

Paulinsk inspiration

Med denne logiske slutning er kimen lagt til en sondring mellem krop og sjæl. Men på mange måder er det ikke denne sondring i sig selv, men snarere dens konsekvenser, der er interessante. Descartes skriver i en tid, der var præget af en stærk kirke, og Descartes var selv yderst religiøs. Derfor er det også, som en lille, men væsentlig sidebemærkning, værd at notere, at Descartes' sondring mellem den fysiske krop og det besjælede indre i væsentlig grad henter inspiration i den nytestamentlige paulinske lære, hvor der sondres mellem kød og ånd som to facetter, der er uforenelige (fx Galaterbrevet kap. 5 vers 17: "For kødets lyst står Ånden imod, og Ånden står kødet imod. De to ligger i strid med hinanden, så I ikke kan gøre, hvad I vil.").

Descartes tillægger ikke hverken krop eller sjæl specifikke egenskaber, som Paulus, der sonderer mellem åndens frugt som det guddommelige mål og kødets lyst som verdens og legemets drift. Descartes, derimod, forholder sig som udgangspunkt til *funktionen*: Kroppen og legemet som det, der fysisk udfylder rummet og fortrænger andet stof derfra (Descartes, 2002, s. 83), fuldstændig på samme måde som når et legeme nedsænkes i et kar, og karret flyder over. I modsætning hertil står det sjælelige, der også

rummer den erkendende tanke, der, som vist tidligere, er det arkimediske punkt ud fra hvilket alt andet må betragtes.

Det, der først og fremmest adskiller den paulinske sondring mellem ånd og kød og den cartesianske mellem krop og sjæl, er, at Descartes søger at *forbinde* kroppen og sjælen, mens kødet og ånden hos Paulus står i en evig uforenelig kamp, nærmest som en mikrokosmisk repræsentation på kampen mellem det jordiske og det himmelske. Spørgsmålet om, hvad forholdet er mellem kroppen og sjælen – det psykofysiske problem – løser Descartes ved at mene, at *koglekirtlen* er bindeleddet og det sted, hvor krop og sjæl så at sige *synkroniseres*. Denne teori er naturligvis for længst forkastet af mindst to grunde: Dels den neurologiske forskning, der ikke kan finde belæg på en sådan funktion, og dels det logiske problem, at det netop er et *fysiske* element (koglekirtlen), der skal løse et *psykofysisk* problem.

Det er min opfattelse, at det i denne sammenhæng ikke så meget er Descartes' løsning, der er interessant, men snarere hans mål: Nemlig at *finde* et bindeled mellem sjæl og krop. Fra en mere filosofisk position forsøger han det samme i *Meditationerne*, hvor han, som nævnt tidligere, konkluderer, at "*jeg er altså strengt taget kun en tænkende ting*", men samtidigt, om det samme "jeg", siger:

... jeg er endog meget snævert forbundet og ligesom sammenblandet med den [kroppen], så at jeg udgør et med den [...] Min krop eller rettere sagt mit hele jeg, for så vidt som det er sammensat af krop og sind, kan påvirkes af forskelligt behageligt og ubehageligt fra de omgivende legemer.

Descartes, 2002, s. 47.

Når jeg vælger at fremhæve dette, der ved første øjekast måske kan synes mere relevant i en filosofisk / teologisk sammenhæng end i en psykologisk, skyldes det først og fremmest spørgsmålet om Descartes' egentlige mål med en distinktion mellem sjæl og krop – og ikke mindst denne distinktions konsekvenser. Det er bemærkelsesværdigt, at Descartes i ovenstående citat næsten holistisk taler om den snævre forbundethed med kroppen, lige så vel som "*det hele jeg [...] sammensat af krop og sind*" (ibid.). Og det er ikke mindre bemærkelsesværdigt, hvis man holder for øje, hvad nutidens måske skarpeste Descartes-kritiker, neurologen *Antonio Damasio*, betragter som Descartes' fejltagelse:

Dette er Descartes' fejltagelse: den afgrundsdybe adskillelse mellem krop og sind, mellem den udstrakte, dimensionerede, mekanisk iværksatte, uendeligt delelige kropssubstans på den ene side og sindets uudstrakte, udimensionerede, ubevægelige, udelelige substans på den anden.

Damasio, 2001, s. 261.

Descartes' fejltagelse – eller eftertidens tolkning?

Damasio gør sig til talsmand for en helhedsopfattelse, der igennem nyere neurologisk forskning fremhæver sammenhængen mellem ikke blot sind og krop, men også følelser og bevidsthed. Og han bruger Descartes som eksempel på den modsatte opfattelse, som han ser afspejlet i et manglende fokus, fx i sygehusvæsnet, på at erkende psykiske konsekvenser af fysisk sygdom (Damasio, 2001, s. 265). Jeg vender tilbage til konsekvenserne af dualismen, som er Damasio's egentlige ærinde, men starter i stedet med grundlaget for kritikken.

Der synes at være en stor diskrepans mellem på den ene side Damasio's beskrivelse af Descartes' fejltagelse, den "*afgrundsdybe adskillelse mellem krop og sind*", og på den anden side Descartes' egen beskrivelse af et "*helt jeg*", hvor det sjælelige og det kropslige er snævert forbundet. På den baggrund rejser der sig to spørgsmål: Dels om Damasio's læsning af Descartes udviser Descartes retfærdighed – og dels om såvel samtidens som eftertidens læsning af Descartes gør det.

For at starte med sidste del af spørgsmålet er det en tanke værd igen at vende tilbage til den position, som kirken havde på Descartes' samtid, hvor det biografisk er en kendsgerning, at Descartes havde kendskab til en række samtidige, der på grund af tankesæt, som kunne true kirkens position, måtte lade livet. Selvom Descartes livsmål var at skabe en ny videnskabelig metode, er det måske i sig selv ikke dette, der kan være et problem i forhold til kirkens magt til trods for, at en naturvidenskabelig tilgang til verden naturligt stiller en række spørgsmål ved den på det tidspunkt bestående opfattelse af verden som et besjælet univers. Et langt større problem kan opstå ved, at Descartes på den ene side adskiller krop og sjæl – en tanke, der som nævnt ikke var fremmed i et samfund med et stort kendskab til den nytestamentlige diskurs. Og på den anden side netop argumenterer for, at krop og sjæl er synkront forbundet i koglekirtlen. På mange måder er det teologisk / filosofiske problem større i netop denne forbundenhed end i adskiltheden, fordi den bryder med grundtanken om ånd og krop

som to adskilte entiteter, der intentionelt står i et indbyrdes uforeneligt modsætningsforhold. Derfor er det en overvejelse, at Descartes' samtid kunne have en interesse i netop at fokusere på Descartes' dualisme snarere end på den betoning af sammenhæng, som hans arbejder i et vist omfang ansporer til.

Hvad angår Damasio's læsning af Descartes, og hans grundlæggende argumentation for Descartes' fejltagelse, lader begge områder en del tilbage at ønske. Damasio's egentlige Descartes-behandling er forholdsvis sparsom (drejer sig i al væsentlighed primært om siderne 259-264 i Damasio's bog, *Descartes' fejltagelse*), og som vist i det ovenstående synes der i Descartes' kilder at være en del modsigelser til Damasio's påstand om en ”*afgrundsdyb adskillelse mellem sjæl og krop*”. Når jeg alligevel vælger at inddrage Damasio, trods hans mangler i behandlingen af kildematerialet, skyldes det, at Damasio's Descartes-forståelse på mange måder synes at være en udmærket repræsentant for en række af de implikationer, Descartes' filosofi har fået i den videnskabelige diskurs.

Det er min opfattelse, som jeg har vist i det ovenstående, at Descartes' tænkning på mange måde er væsentlig mere helhedsorienteret, end den traditionelt tages til indtægt for. Ligeledes, som vist, mener jeg også, at der historisk kan findes grunde til, at man netop ikke har fokuseret på Descartes' forsøg på *både* at adskille krop og sjæl og *samtidigt* at betone sammenhængen i det hele jeg, men i stedet har haft interesser i at fastholde adskiltheden. Konsekvensen af denne adskilthed er grundlæggende det, Damasio forholder sig til, og måske der, hvor hans værk har størst relevans: – Ikke som kritik af Descartes i sig selv, men som en kritik af den måde, hvorpå eftertiden har taget udgangspunkt i Descartes' tankegods, og i den sammenhæng er den ”*afgrundsdybe adskillelse mellem krop og sjæl*” formentlig en mere relevant konklusion, end den er i et snævert forhold til Descartes' oprindelige filosofi.

Konsekvensen af dualismen

Adskillelsen mellem krop og sjæl har metodisk betydning, og løser for Descartes først og fremmest problemet i at finde et fixpunkt, som kan bruges som metodernes ståsted i forhold til at beskue og analysere verden videnskabeligt. Men adskillelsen har endvidere betydning i forhold til den genstand, som den videnskabelige metode kan betragte, og

specielt i den sammenhæng er det, at ovenstående behandling af Descartes har relevans i forhold til netop dette projekts fokus på rummet.

Som nævnt i det ovenstående sonderer jeg mellem to grundlæggende Descartes-forståelser: Dels den traditionelle dualistiske forståelse, som det her er Damasio's Descartes-læsning, der er repræsentant for, og dels en Descartes-læsning, der på den ene side forholder sig til adskillelsen mellem krop og sjæl, men samtidig betoner Descartes' egen beskrivelse af et "helt jeg", hvor krop og sjæl så at sige igen sættes sammen.

Hvis krop og sjæl, som Damasio's Descartes-læsning giver udtryk for, er to adskilte størrelser, er den første implikation, at kroppens betydning for psyken og vice versa er underordnet. Damasio, der selv er læge, fortolker sundhedssystemet ud fra denne forståelse, hvis ophav han finder i Descartes' tænkning:

Der kan også ligge en del cartesiansk kropsløshed bag tænkningen hos neuroforskere, der hævder, at det mentale kan forklares udtømmende alene ud fra, hvad der sker i hjernen, og derved ser bort fra resten af organismen og det omgivende fysiske og sociale miljø

Damasio, 2001, s. 262.

Dermed går Damasio et skridt videre i beskrivelsen af, hvilken betydning en dualistisk tilgang har for forståelsen af mennesket i sin sammenhæng: Først og fremmest at psyke og krop er adskilt. Og dernæst, og i denne sammenhæng ikke mindre betydningsfuldt, at de fysiske omgivelser, som mennesket er en del af, ikke tillægges betydning. Logikken er simpel: Hvis krop og psyke er adskilte enheder, og hvis psyken i princippet fungerer uafhængigt af kroppen, så er det rum, i hvilket kroppen befinder sig, tilsvarende uden betydning for psyken.

Som nævnt er Damasio's styrke efter min opfattelse ikke hans læsning af Descartes, men snarere den måde, hvorpå han fortolker samfundets brug af den cartesianske dualisme. Inden for lægevidenskaben eksemplificerer han det fx i det ovenstående, og i andre fag, ikke mindst inden for psykologien, gør det tilsvarende sig gældende, om end med modsat fortegn. Når man således, med Damasio, kan kritisere lægevidenskaben for ikke at lægge for stort fokus på kroppen, kan en tilsvarende kritik rettes mod psykologiens manglende fokus på kroppen. Begge dele er udtryk for en videnskabelig tænkning, hvis udgangspunkt i væsentlig grad baserer sig på den cartesianske dualisme, og på mange

måder har dualismen løst en række metodiske problemer, og måske i sig selv været afgørende for det vidensniveau, som i dag er opnået, fordi den videnskabelige tilgang til verden med dualismen som udgangspunkt har haft mulighed for at fokusere på enkelte dele – hvad enten det har været dele af kroppen eller psyken – og forstå disse i dybden uden at skulle tage højde for et besjælet hele. Men denne reduktionisme kan tilsvarende have negativ konsekvens, fordi den kan medføre, at en række faktorer af betydning overses; fx kroppens betydning for psyken og vice versa.

Descartes og rummet: Sondringen mellem to videnstyper

Som jeg tidligere har beskrevet, er det min opfattelse, at Descartes selv var betydeligt mere helhedsorienteret, end senere læsninger har givet udtryk for. Jeg har eksemplificeret dette ved hans beskrivelse af et ”*helt jeg*”, hvor han, dog uden at redegøre for de specifikke sammenhænge, betoner den gensidige interaktion mellem sjæl og krop. Dette udgangspunkt er i sig selv en forudsætning for, ud fra en cartesiansk vinkel, at kunne betragte rummet, fordi – som tidligere nævnt – en anerkendelse af en sammenhæng mellem krop og sjæl er en forudsætning for, at det rum, hvori kroppen befinder sig, tilsvarende har en psykologisk betydning.

Descartes egen beskrivelse af de fysiske rammer er forholdsvis sparsom, og kommer fx til udtryk ved beskrivelsen af, at det mediterende jeg i *Meditationerne* omtales siddende påklædt ved ilden (Descartes, 2002, s. 76). Det er imidlertid i mindre grad Descartes interesse i det konkrete rum, men snarere hans overvejelser i forhold til en generel forståelse af sanseindtryk, der er interessant i forhold til forsøget på at nå en videnskabelig begribelse af rummet. Som nævnt tidligere (s. 20) sondrer Descartes mellem to videnstyper: På den ene side det *ubetvivlelige*, på den anden side det *tvivlsomme* sansede. Når Descartes således beskriver, hvordan jeg’et sidder ved ilden, er han på den ene side ikke i tvivl om ildens reale tilstedeværelse – men på den anden side i tvivl om jeg’ets evne til at begribe og sanse den. Dermed bliver udgangspunktet for forståelsen af verden realismens accept af verden som et fænomen, der eksisterer uafhængigt af mennesket, hvilket igen understøttes af Descartes opfattelse af, at der findes *substans*; noget, der er i stand til at eksistere ved sig selv (Descartes, 2002, s. 99).

Oplevelsen af den ydre verden, og derigennem rummet, kan ligeledes forstås ud fra Descartes to vidensopfattelser: Det er muligt at beskrive rummet ud fra rammerne af den sikre viden – og det vil i Descartes' optik mest af alt sige den viden, som matematikken gør brug af – fordi der til rummet eller elementer i rummet vil kunne "...føjes substans, varighed og antal" (Descartes, 2002, s. 98). Udfordringen er derimod anderledes med de øvrige elementer, der nok er sanselige, men ikke tingslige, og dermed uden den substans, der gør, at de kan eksistere i og af sig selv:

Men alt andet, som lys og farver, lyde, lugte, smag, varme og kulde og andre følelige kvaliteter tænker jeg kun forvirret og dunkelt, så at jeg endda ikke ved, om de er sande eller falske, det vil sige, om de idéer, som jeg har om dem, er idéer om visse ting eller om ikke-ting.

Descartes, 2002, s. 98f.

Det er med andre ord først og fremmest sandhedsværdien, der er udfordringen i forhold til at erkende noget, der kun kan betragtes sanseligt, som fx lys og farve etc. En række af de faktorer, som rummet og den fysiske omverden består af, vil alene kunne erkendes sanseligt – eller rettere: Den matematiske erkendelse vil måske nok kvantitativt kunne beskrive rummets og omverdenens substantielle karakter, men i sig selv vil den beskrivelse næppe være tilstrækkelig i forhold til den betydning, som de sanselige egenskaber individuelt tillægges.

Det er dermed min opfattelse, at problemet med rummet i et cartesiansk perspektiv *ikke* drejer sig om, hvorvidt det kan betragtes som betydningsfuldt i psykologisk henseende – som konsekvensen af Damasio's Descartes-læsning vil være – men *derimod* at det rummer en erkendelsesmæssig udfordring, der først og fremmest knytter sig til sandhedsværdien af den viden, som sansernes møde med rummet kan frembringe.

Jeg vil derfor lægge til grund for det følgende, at en videnskab, der baserer sig på et cartesiansk inspireret metodisk ideal har mulighed for at tillægge såvel krop, rum og omverden en betydning for det psykiske – men at udfordringen findes i at tillægge en sanset erkendelse en tilstrækkelig sandhedsværdi.

Dermed vil jeg forlade undersøgelsen af den cartesianske dualisme og i stedet rette fokus mod metodens vidensideal. Præmissen er således fortsat, at videnskaben som helhed i væsentlig grad bygger på arven fra Descartes m.fl., og idealet om en

naturvidenskabelig / matematisk erkendelse. Men spørgsmålet må da lyde: Hvordan kan der opnås videnskabelig viden om den psykologiske betydning af rummet, når udgangspunktet er en sanset erkendelse?

Metode og viden

I det foregående afsnit har jeg beskæftiget mig med Descartes' dualisme som udgangspunktet for at nå til et argumenterende svar på spørgsmålet om videnskaben og dermed psykologien *kan* begribe rummet. Jeg valgte Descartes som repræsentant fordi hans metodiske overvejelser i høj grad har konstitueret store dele af de videnskabelige idealer, som videnskaben – og dermed psykologien – fortsat baserer sig på. Min konklusion blev, at selvom Descartes eksplicit af metodiske grunde søger en adskillelse mellem krop og sjæl, har han samtidig blik for ”det hele jeg”, og dermed for et næsten holistisk perspektiv på mennesket og dets væren i verden.

Problemet i at søge en erkendelse af den psykologiske betydning af rummet, finder jeg ikke i sig selv uforeneligt med en cartesiansk funderet videnskab, men jeg finder derimod udfordringen i forhold til netop det metodiske udgangspunkt: Når Descartes sonderer mellem krop og sjæl, og definerer sig som ”*en tænkende ting*”, er det, fordi han alene betragter tanken som det arkimediske fixpunkt, hvorfra erkendelsen kan finde sted.

Jeg er i det tidligere afsnit indgået på Descartes' præmis i dette forhold, men jeg vil i dette afsnit også søge i andre erkendelsesformer, end den cartesianske rationalisme. Specielt vil jeg inddrage hermeneutikkens forståelse af bl.a. oplevelsesbegrebet. Man kan indvende, at en indledende anvendelse af hermeneutikken i sig selv kunne løse udfordringen, fordi hermeneutikken i sig selv ikke nødvendigvis søger sit vidensideal i rationalismen. Men i en psykologisk sammenhæng – en videnskab, hvis idealer fortsat både baserer sig på den naturvidenskabelige erkendelse og på den hermeneutiske tolkning – er det min opfattelse, at begge positioner må behandles.

Udgangspunktet (som beskrevet s. 16) var, at såvel dualismeforståelsen som Descartes metodiske principper har været af vital betydning for både videnskabens historie som

for videnskaben i dag. Men Descartes repræsenterer imidlertid først og fremmest naturvidenskaben og det positivistiske univers. Metoden er afgørende for sandhedsværdien af den viden, den udleder, og som vist tidligere har Descartes blik for (mindst) to typer viden: Den ubetvivlelige og den tvivlsomme sansede. Den viden, Descartes søger indblik i, er først og fremmest den ubetvivlelige, og idealet for den naturvidenskab, som Descartes er med til at grundlægge, er en viden, som kan erkendes objektivt og beskrives kausalt.

Psykologien er imidlertid inspireret af begge Descartes' vidensforståelser – og måske flere end dem: På den ene side kan de naturvidenskabelige sider af psykologien forholde sig til det ubetvivlelige, på den anden side er det menneskelige samspil i sin sammenhæng altid genstand for en sanset oplevelse, og når en af psykologiens fædre, *Wilhelm James*⁹ (1890, s. 183) taler om, at den eneste sande psykologiske metode er *introspektionen*, problematiseres forståelsen af objektiv og subjektiv viden i yderligere grad. På samme måde som Descartes' idealer er blevet overtaget af store dele af videnskaben, er James' idealer i stort omfang blevet integreret i psykologien, og hans overvejelser – og ikke mindst de problemer, der er forbundet med hans tænkning – kan derfor bruges som en illustrativ problematisering af psykologiens metode og vidensideal, hvilket jeg vil behandle i det følgende.

Metode og genstand

James' psykologiske genstand er først og fremmest sindet [hos James: *mind*], og i langt mindre grad – hvis overhovedet – den omverden, som individet er en del af. Derfor er metodens udgangspunkt studiet af sindet: "*Introspective Observations is what we have to rely on first and foremost and always.*" (James, 1890, s. 185). James forstår introspektion som "*the looking into our own minds and reporting what we there discover*". Med udgangspunkt i den cartesianske sondring mellem det ubetvivlelige og det tvivlsomt sansede er det nærliggende at antage, at den introspektive viden er

---

⁹ Wilhelm James (1842-1910). Amerikansk læge og psykolog. Betragtes som faderen til den amerikanske psykologi, og er sammen med Wilhelm Wundt blandt de to væsentligste skikkelser inden for grundlæggelsen af psykologien som fag. Udgav i 1890 *The Principles of Psychology*, som dette speciale henviser til, og som betragtes som den første sammenhængende psykologiske tekst.

tvivlsomt sanset. Men James (1890, s. 183) betragter psykologien som en naturvidenskab, og hans argumentation er i denne sammenhæng interessant:

To the psychologist, then, the minds he studies are objects, in a world of other objects. Even when he introspectively analyzes his own mind, and tells what he finds there, he talks about it in an objective way. He says, for instance, that under certain circumstances the color grey appears to him green, and calls the appearance an illusion. That implies that he compares two objects, a real color seen under certain conditions, and a mental perception which he believes to represent it, and that he declare the relation between them to be of a certain kind.

James, 1890, s. 183
(Opr. markering)

Når James i ovenstående citat argumenterer for, at psykologien er en naturvidenskab, baserer han sin argumentation på primært to faktorer: For det første, at sindet kan gøres til et objekt i en verden af andre objekter. For det næste, og i denne sammenhæng vigtigere, sondrer han mellem et objekts *reale* udtryk – i citatet den reale farve – og individets *mentale perception* af objektet. Hermed forbinder James indirekte de to vidensformer, som Descartes sondrer imellem: Farverne er på den ene side de tvivlsomt sansede, om hvilke Descartes (2002, s. 98) "...kun [tænker] *forvirret og dunkelt*", men i James' optik er de samtidig udtryk for en ydre virkelighed, der eksisterer ontologisk objektivt og dermed uafhængigt af sansningen. Udfordringen for det sansende jeg – og dermed for psykologien som fag i forhold til James' ideal – er at definere relationen mellem det oplevede / sansede og det ontologisk virkelige.

I forhold til en forståelse af rummet i et psykologisk perspektiv vil det med James være nødvendigt at sondre mellem to rumopfattelser: Dels det virkelige, reale rum, og dels det perciperede / oplevede rum. Udfordringen er selvsagt, hvordan disse rumopfattelser forbindes, og dermed det problematiske i James' udsagn om, at "*he [individet] declares the relation between them [mellem det reale og det oplevede] to be of a certain kind*". Denne "*certain kind*" er et afgørende omdrejningspunkt i argumentationen for at gøre psykologien til en naturvidenskab, for hvis relationen mellem det reale og det oplevede kan objektificeres, er således både det reale og det sansede gjort til objekter. Men i den sammenhæng virker James' søgen efter et synkroniserende samlingspunkt mellem det reale og det oplevede nærmest som en cartesiansk søgen efter koglekirtlen som bindeled mellem det kropslige og det sjælelige.

At finde et konsistent bindeled mellem det oplevede og det reale, ville være afgørende for at kunne definere psykologien som en naturvidenskab, der kunne leve op til positivistiske idealer om kausal / mekanisk vidensforståelse. Det ville endvidere være afgørende i forhold til at anvende en positivistisk metode i forhold til en psykologisk erkendelse af rummet, fordi rummet som objekt balancerer mellem netop den reale ydre virkelighed og den idiosynkratiske oplevelse af den. James' argumentation formår ikke at skabe denne kobling, men nuancerer alligevel den cartesianske forståelse af på den ene side en viden, der er ubestridelig, på den anden en viden, hvorom der alligevel aldrig kan opnås sikker erkendelse.

Når James argumenterer for, at den sansede viden er en perception af den reale virkelighed, men ikke kan redegøre for de tos samlingspunkt, er dette først og fremmest problematisk i en naturvidenskabelig / positivistisk sammenhæng, men langt mindre, hvis det ikke er det naturvidenskabelige ideal, der anvendes som metavidenskab for psykologien, fordi kravet dermed ikke nødvendigvis er den sikre erkendelse, men den subjektive tolkning. Derfor vil jeg i det følgende diskutere, i hvilken videnskabelig diskurs, psykologien, når den ønsker at betragte rummet, hører hjemme.

Human-, samfunds- eller naturvidenskab?

Det har gennem tiden været et centralt spørgsmål, hvor psykologien som fag og videnskab skal placeres: Som naturvidenskab, som samfundsvidenskab eller som humanvidenskab? Som et interessant kuriosum kan nævnes, at psykologistudiet ved universiteterne i København og Århus er placeret på de samfundsvidenskabelige fakulteter, mens det i Aalborg er placeret under humaniora.

Den praktiske betydning af fagets placering på de danske universiteter er næppe afgørende al den stund, at uddannelsen foregår under samme lovmæssige grundlag. Men eksemplet peger alligevel på fagets facetter, og den principielle betydning, og ikke mindst den betydning, som fagområdernes forskellige tilgang til viden, metode og sandhed, betyder, er i denne sammenhæng værd at behandle. Det er endvidere værd at

bemærke, at psykologien generelt ikke længere betragtes som naturvidenskab¹⁰, til trods for James' oprindelige opfattelse.

Den klassiske praktiske implikation af, hvor faget placerer sig, hidrører først og fremmest metode, viden og sandhed, som alle knytter sig til genstandsfeltet. Jeg vil senere behandle det specifikke genstandsfelt, som en psykologisk tilgang til rummet medfører, men vil her overordnet tage udgangspunkt i Christensens (2003, s. 78f.) sondring mellem, om genstandsfeltet er menneskeskabt eller ej.

I den optik skiller naturvidenskaben sig ud som den videnskab, hvis genstandsfelt definatorisk er naturgivet, om end man må forudsætte, at også det naturgivne i større eller mindre omfang vil være præget af interaktionen med det menneskelige (som dog også er en del af naturen).

Figur 1: Natur-, samfunds-, og humanvidenskab. Egen model inspireret af Christensen (2003).

Når genstanden er rummet og dets relation til mennesket, er naturvidenskaben som udgangspunkt ikke en relevant metavidenskab – dog alt efter hvordan rummet defineres. I bred forstand kan man, som vist i indledningen (s. 11), sondre mellem miljøpsykologi og arkitekturpsykologi som de faglige discipliner, hvorunder den psykologiske tilgang til rummet kan placeres. Miljøpsykologien fokuserer i bred forstand på omgivelser og omverden, mens arkitekturpsykologien alene beskæftiger sig med de designede

---

¹⁰ Selvom psykologien er placeret under hhv. samfundsvidenskab og humaniora ved de danske universiteter, er det interessant, at specielt nyere forskning inden for fx neuropsykologi igen rejser debatten om, hvor psykologien som fag hører hjemme. Denne diskussion er dog uden for dette speciales mål og rammer.

omgivelser. Dermed adskiller miljø- og arkitekturpsykologien sig i forhold til, om genstanden er menneskeskabt eller ej, og arkitekturpsykologien vil naturligt bevæge sig bort fra naturvidenskabens fokus på ikke-menneskeskabte genstande.

Når udgangspunktet for en psykologisk tilgang til rummet er, at rummet (og i dette speciale særligt arbejdsrummet) er en *menneskeskabt* genstand, har dette to implikationer: For det første, at rummet på den ene side kan betragtes som et reelt eksisterende fysisk objekt – men dog ikke en omverden *a priori* som fx naturen. For det andet, at rummet, som skabes *af mennesker for mennesker*, først opfylder sin funktion, når det anvendes, og at det menneskelige møde med rummet og *oplevelsen* af rummet dermed bliver centralt; herunder hvordan rummet påvirker det enkelte individ såvel som kollektivet.

Med udgangspunkt i dette vil jeg i det følgende lægge vægt på en humanvidenskabelig tilgang til rummet; ikke som et fravalg af den samfundsvidenskabelige, men ud fra den forståelse, som figur 1 søger at illustrere, at der mellem samfunds- og humanvidenskaben er en naturlig fællesmængde hvad angår metode og vidensideal. Samfundsvidenskaben kan således både hente sin metodiske inspiration i naturvidenskabens positivisme og / eller i humanismens fortolkende hermeneutik, men afgørende for, at jeg i det følgende vil tage udgangspunkt i humanvidenskaben og specielt den hermeneutiske ramme er, at det, som tidligere vist, er centralt, at forståelsen af rummet balancerer mellem på den ene side en erkendelse af rummets ontologiske objektivitet og på den anden side den epistemologiske *oplevelse* af rummet. *Oplevelsen* er i denne sammenhæng et afgørende parameter, som i forvejen er velbeskrevet i hermeneutikken.

Oplevelsen

Det cartesianske ideal om en sikker erkendelse står i en modsætningsfyldt kontrast til åndsvidenskabernes fortolkende søgen, og som sådan er åndsvidenskabernes problem med den videnskab, Descartes repræsenterer, således ikke først og fremmest som Damasio dualismen, men derimod kravet om ubetvivlelig viden.

*Wilhelm Dilthey*¹¹ er blandt de første, der betoner dette ved at gøre *oplevelsen* til en central kilde til erkendelse. Oplevelsen står i den henseende i modsætning til *perceptionen*, som betoner den stykvisse erkendelse, hvor oplevelsen af Dilthey betragtes som den ”*ultimate bevidsthedsenhed*” (Gadamer, 2004, s. 66).

Når jeg her fokuserer på begrebet oplevelse, tager jeg på én gang både afsæt i James’ sondring mellem den reale verden og den perciperede, og samtidigt i hermeneutikernes tankegods, hvor oplevelsen som erkendelsesteoretisk udgangspunkt betoner subjektets erkendelse af sig selv og sin verden – og dermed den sammenhæng, subjektet er en del af.

Oplevelsen som erkendelsesgrundlag er centralt i forhold til forståelsen af rummet, netop fordi rummet besidder elementer, som vanskeligt kan perciperes objektivt. Rummets udfordring er med andre ord, at den metodiske reduktion kun vanskeligt lader sig gøre, fordi det i sig selv er umuligt på forhånd at beskrive hvilke elementer i rummet, der påvirker individet, og hvilke, der er uden indflydelse. Derfor kan man med udgangspunkt i Diltheys filosofi sige, at rummet i et psykologisk perspektiv ikke perciperes, men *opleves*, fordi oplevelsen betoner det, der er ”...*sammenføjet til en homogen meningsenhed*” (Gadamer, 2004, s. 68).

Oplevelsen er endvidere væsentlig, fordi den alene betoner den subjektive erkendelse:

Alt oplevet er selvoplevet, og en del af dets betydning er, at det tilhører enheden af dette 'selv' og derfor har en umiskendelig og uløselig forbindelse med dette individuelle liv som helhed

Gadamer, 2004, s. 68

*Hans-Georg Gadamer*¹² (2004) analyserer Diltheys oplevelsesbegreb i sit hovedværk, *Sandhed og metode*, og peger her på, at Dilthey – og flere med ham – blev fanget i netop samme problematik som James, nemlig i at definere forholdet mellem på den ene

---

¹¹ Wilhelm Dilthey (1833-1911). Tysk historiker, psykolog og sociolog. Blandt de første, der overførte hermeneutiske principper fra teologien til filosofien. Fremhævede hermeneutikken som en modsætning til naturvidenskabernes søgen efter årsagssammenhænge, idet Diltheys hermeneutik søgte *forståelse* af fænomener ud fra deres sammenhæng.

¹² Hans-Georg Gadamer (1900-2002). Tysk filosof. Hans hovedværk, som dette speciale refererer til, er *Sandhed og metode* fra 1960 (da. oversættelse 2004), som er blevet en klassiker inden for moderne hermeneutik.

side den ontologiske virkelighed, som Gadamer kalder 'liv', og på den anden side det subjektivt oplevede; hos Gadamer og Dilthey 'oplevelsen'. Dermed problematiseres i forhold til rummet fortsat distinktionen mellem det reale rum og det oplevede rum, og som sådan videreføres James' tankesæt, dog med to væsentlige modifikationer: For det første er Diltheys oplevelsesbegreb defineret ud fra en hermeneutisk / åndsvidenskabelig tilgang, og står dermed i modsætning til James' naturvidenskabelige ideal, og for det næste betoner Dilthey eksplicit, at oplevelsen som begreb altid retter sig mod en *meningshelhed*.

Oplevelse står derfor om ikke i modsætning, så dog i kontrast til begrebet *perception*, der som nævnt omhandler den stykvis erkendelse, og ikke som oplevelsen drejer sig om større helheder. *Friedrich Schleiermacher*¹³ (i Gadamer, 2004, s. 70) taler næsten religiøst om oplevelsen som "*et moment af det uendelige liv*", og beskriver dermed både hermeneutikkens oprindelige fundering som en teologisk fortolkningsmetode, og markerer samtidigt, at oplevelsesbegrebet altid er en del af en større sammenhæng. Skønt Schleiermachers formulering kan virke luftig, er hans tænkning central, fordi han bidrog til dels at overføre de hermeneutiske fortolkningsprincipper til mere og andet end bibelske tekster (og derfor i sig selv er en forudsætning for, at det hermeneutiske univers kan anvendes i forhold til en psykologisk forståelse af rummet) og samtidig havde afgørende indflydelse på den konstante bevægelse mellem del og helhed, som oftest kaldes *den hermeneutiske cirkel* (Gulddal & Møller, 1999, s. 16f.).

Når jeg i det ovenstående har beskæftiget mig med *oplevelsen* i forhold til rummet, har det to primære implikationer: For det første, at jeg baserer mig på den tidligere konklusion (s. 33), at den psykologiske tilgang til rummet må forstås samfunds-/humanvidenskabeligt og dermed i større omfang ud fra en hermeneutisk ramme, end fra en positivistisk. For det andet, at den genstand, der betragtes, ikke længere kan indsnævres, som når perceptionen fokuserer på stykvis erkendelse, men må tage udgangspunkt i netop *sammenhængen* ud fra bl.a. Diltheys forståelse af, at det videnskabelige mål ikke er naturvidenskabernes søgen efter kausalitet, men derimod at

---

¹³ Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher (1768-1834). Tysk filosof og teolog. Betragtes som den moderne hermeneutiks fader, og var en væsentlig agitator for, at den hermeneutiske metode ikke kun anvendtes til teologiske tekster, men som fortolkningsredskab til også mundtlig tale, historisk viden etc. Schleiermacher er en væsentlig inspirationskilde til Gadamer.

søge *forståelse* af fænomener ud fra deres sammenhænge. Derfor vil jeg i det følgende behandle netop denne sammenhæng i et forsøg på en klarere definerings af netop forholdet mellem rum og psyke.

Sammenhængen som genstand

Når jeg i det ovenstående har beskæftiget mig med oplevelsen, ligger der, som nævnt, den forståelse til grund, at der findes en ydre real verden og en oplevelse af denne. Det ligger med andre ord implicit i begrebet oplevelse, at det er oplevelsen af *noget*. Dette *noget* er som udgangspunkt i dette speciale rummet, men begrebet rum er i sig selv for omfattende til, at det er et fyldestgørende svar på, hvad der er undersøgelsens egentlige genstand. Når oplevelsen således betoner *sammenhængen* og *meningshelheden* i modsætning til det stykvis, er det centralt at undersøge, hvilken sammenhæng og hvilken helhed, der udfylder dette rum.

Begrebet kontekst

I psykologien er det ofte begrebet *kontekst*, der anvendes i forsøget på at favne individets sammenhæng med det ydre miljø. Kontekst-begrebet er imidlertid komplekst, og anvendes ofte forskelligt i de psykologiske retninger. I udviklings- og personlighedspsykologien betoner det som regel de interpersonelle relationer; den systemiske tradition har ofte blik for familiære relationer, adfærdspsykologien for de adfærdsmæssige rammer, individet befinder sig i, mens det primært er arkitekturpsykologien, der vægter betydningen af de byggede omgivelser.

Stokols (1987 i Wapner & Demick, 2002, s. 4) forstår konteksten som individets "...*everyday environmental settings*", og Wapner & Demick (ibid.) fortolker kontekstbegrebet og ender med opfattelsen af, at kontekst er "...*den specifikke situation i hvilken individet finder sig selv*" (egen oversættelse). Denne definition er væsentlig, fordi den betoner kontekst-begrebet i bred forstand som elementer, der dels omgiver individet og samtidig som noget, der påvirker individets selv-opfattelse. Arkitekturpsykologiens fokus på de byggede omgivelser bliver i den brede

miljøpsykologi (eng.: *environmental psychology*) til et fokus på mennesket i omgivelserne, og forstås ud fra et "*person-in-environment system*" (ibid., s. 6), der betoner såvel de fysiske, kulturelle som sociale omgivelser.

Kontekst-begrebet er i denne sammenhæng et favnende begreb, der i praksis omhandler alt, der ligger udover individet. Med udgangspunkt i miljøpsykologien kunne konteksten derfor have været et relevant begreb at undersøge, i stedet for sammenhængen, der som nævnt kommer ud af en oplevelsesorienteret tilgang til rummet. Når jeg vælger sammenhængen som det begreb, der betoner rummets betydning for individet, skal det her ses i det perspektiv, at sammenhængen som udgangspunkt forholder sig til individet som en del af rummet, hvorimod kontekst, som vist i det ovenstående, forstås som det, der omgiver individet.

I det følgende anvender jeg således begrebet sammenhæng, og jeg vil i det nedenstående fokusere på erkendelsen af sammenhængen.

Erkendelsen af sammenhængen

Som nævnt indledningsvist (s. 13) vil jeg i specialets første del betragte rummet generelt og i anden del fokusere specifikt på arbejdsrummet. Jeg vil i anden del præcisere betydningen for arbejdsrummet, mens jeg indtil nu har betragtet rum som et kendt begreb. Jeg har sidestillet rum med de ydre designede omgivelser (s. 32), hvilket ud fra den foreløbige behandling har været en tilstrækkelig afgrænsning. Jeg har, med Descartes, givet eksempler på *dele* i rummet: Jeg'et ved ildstedet, opfattelsen af farver, etc. Dermed har jeg brugt *perceptionens* metode, idet jeg har søgt den stykvisse erkendelse af et større hele. Men når jeg eksplicit søger *oplevelsens* erkendelse ud fra forståelsen af, at oplevelsen søger meningshelhed og sammenhæng, da bliver opfattelsen af begrebet rum desto mere central, fordi undersøgelsen netop ikke alene hidrører specifikke dele af rummet, men derimod rummets *hele* indvirkning på mennesket i sin sammenhæng.

Rummet, når det skal forstås som oplevelse, bliver dermed beslægtet med gestaltpsykologien og de grene af den, der fremhæver, at helheden er større end summen af de enkelte dele (Roessler, 2006, s. 18). Når rummet forstås som en helhed, der i sig selv er større end dens delelementer, bliver definitionen des vanskeligere. Gadamer (2004, s. 151) anvender betegnelsen rum om "*...det, der omgiver alt, som*

eksisterer i rummet". Men den definition er i sig selv problematisk, fordi dens formulering indeholder det begreb, der skal defineres, og dermed næsten bliver en ordløs sætning i retning af "et rum er et rum".

I forhold til at erkende rummet opstår det samme problem, som Descartes havde i forhold til at finde et metodisk arkimedisk punkt. Descartes problem var, hvorfra mennesket kunne erkende, og hans svar blev: Fra tanken. Problemet med erkendelsen af rummet, er spørgsmålet om *hvad*, der kan erkendes: Den positivistiske perception vil svare *delen*, hvilket i sig selv muliggør den metodiske reduktionisme, der gør rummet til et operationaliserbart begreb. Men når den hermeneutiske oplevelse svarer *helheden* og *sammenhængen* til hvad, der kan erkendes, da bliver den genstand, der skal undersøges, så kompleks, at dens grænser ikke kan defineres. Når oplevelsen omfatter helheden og sammenhængen, sågar livet, bliver også beskueren en del af helheden, og et studie af rummet – såvel som enhver anden genstand – vil dermed også blive et studie af beskueren. Det arkimediske punkt, hvorpå beskueren kan placere sig, er dermed en utopi, og for den enkeltes erkendelse er dette ikke i sig selv nødvendigvis et uoverkommeligt problem – men det er det derimod i forholdet til en videnskabelig erkendelse, der også må indeholde blot et vist krav om kvalitet.

Figur-grund

Udfordringen kan imidlertid finde en løsning hos den danske psykolog *Edgar Rubin*¹⁵ og hans arbejde med *figur* og *grund*. Rubins arbejde hidrører først og fremmest *synsoplevede figurer*, og han sondrer mellem figuren som det, der påkalder sig vort primære fokus, og grunden som den kontekst, i hvilken figuren kan eksistere (Rubin, 1915). Selvom Rubin som udgangspunkt alene havde fokus på de synlige figurer i almindelighed og grafiske afbildninger i særdeleshed (fx Rubins klassiske vase), og egentlig fraråder en symbolsk anvendelse af begrebet figur-grund (Rubin, 1915 s. 3), viser Berthelsen (2006) hvordan figur-grund kan ses som en dualistisk grundlæggende måde at forstå forholdet mellem sig selv og omverdenen på.

---

¹⁵ Edgar Rubin (1886-1951). Dansk psykolog og fænomenolog. Grundlægger af den såkaldte københavnerfænomenologi. Udgav i 1915 doktorafhandlingen *Synsoplevede figurer*, som dette speciale referer til, hvori han bl.a. fremsætter det teoretiske fundament for sondringen mellem figur og grund.

Rubins begreber kan dermed anvendes i en fysisk kontekst om det samlede hele, som netop oplevelsen betoner, men samtidig sondre mellem det primære fokus (figuren) og den omgivende sammenhæng (grunden). Dermed får Rubins figur-grund-teori i første omgang en væsentlig metodisk implikation: For sondringen mellem figur og grund anerkender, at det *synsoplevede* betragtes som et samlet hele, men at *dele* af dette hele tillægges en særlig betydning, og dermed fremtræder som figuren.

Figur 2: Rubins vase.

Rubins teori fremsætter han i afhandlingen *Synsoplevede figurer*, og her skal det igen tillægges en særlig betydning, at Rubin anvender begrebet *oplevelse*. Rubins oplevelsesbegreb opsummeres hos Berthelsen (2006), der netop fremhæver, at vi igennem oplevelsen ”...perciperer i meningsfulde helheder, som får en virkelighedskarakter for os”. Dermed bestyrkes endnu engang antagelsen om perceptionen som det stykvisse, mens oplevelsen bliver den meningsfulde sammenhæng i det perciperede.

Rubins oprindelige forståelse af figur og grund anvendes som nævnt i forbindelse med grafiske figurer, hvor Rubins formål er at vise, hvordan fokus kan skifte. Dermed er det Rubins mål at give et begrebsapparat til forståelsen af forskellige synsvinkler – men derimod ikke at forholde sig til, hvad der i en specifik kontekst skal opfattes som figur eller grund. Når Berthelsen (2006) således behandler Rubin, er det først og fremmest ud fra netop betoningen af, at Rubins begreber giver en helhedsforståelse, og dermed kan være anvendelige i sammenhænge, hvor den dualistiske reduktionisme – hvad enten den drejer sig om forholdet mellem krop og sjæl eller om et hvilket som helst andet binært modsætningspar – synes at overse betydningen af sammenhængens væsentlighed.

I forhold til en beskrivelse eller analyse af rummet, er figur-grund-begrebet interessant, fordi det på én gang giver en metodisk mulighed for at forstå sammenhænge, men

samtidig indeholder muligheden for den nødvendige reduktionisme, der behøves for at opnå en videnskabelig erkendelse.

Det er op til den enkelte beskuer eller forsker at forholde sig til sondringen mellem figur og grund; figur som det, der er genstand for vores opmærksomhed, grund som det, der skaber konteksten, hvori figuren kan optræde. Skønt figur og grund gensidigt konstituerer hinanden (Berthelsen, 2006), er det samtidig et karakteristikum, at figur-fokus oftest medfører, at grund overses: Når vi betragter Rubins vase, ser vi ikke ansigtet og vice versa. Tilsvarende synes at gøre sig gældende også på højere abstraktionsniveauer, hvilket netop er udspringet for dette speciale: At når psykologiens *figur* er den menneskelige psyke, synes grunden, hvad enten den opfattes som de fysiske eller sociale omgivelser, at miste fokus i den psykologiske diskurs.

Rubin (og Berthelsen) fremhæver med bemærkningen om, at figuren altid vil have det primære fokus, samtidig en væsentlig udfordring ved oplevelsen som erkendelsesmetode: Nok omhandler oplevelsen meningshelheder, men i en vis forstand kan der være et modsætningsforhold mellem mening og helheder. Eksempelvis viser *Morten Kringelbach*¹⁶ (2004) med udgangspunkt i en række eksempler fra nyere neuropsykologisk forskning, hvordan mennesket søger efter en *mening*, såvel i synsoplevede figurer som i sociale fænomener¹⁷. Med andre ord kan der være en risiko for, at vi i vores søgen efter en mening, og i forsøget på at supplere de manglende dele for at skabe en sammenhæng, netop overser den naturlige helhed, eksempelvis fordi dens information endnu er for mangelfuld til, at vi kan konstruere mening ud af den.

I lyset af den neuropsykologiske forskning får Rubins figur-grund-opdeling dermed fornyet aktualitet, fordi den begrebsliggør, at oplevelsen af helheden ikke er en mulighed, men at vi altid vil opleve dele *i* helheden (som en væsentlig modsætning til dele *af* helheden). Samtidig bliver Rubin interessant, fordi han fremhæver, at det er

---

¹⁶ Morten Kringelbach (1970-). Danskfødt læge og hjerneforsker. Tilknyttet *University of Oxford*, hvor han bl.a. forsker i emotioner, læring, følelser og bevidsthed. Udgav i 2004 *Hjernerum. Den følelsesfulde hjerne*, som dette speciale referer til.

¹⁷ Roessler (2006) fremhæver, at meningsoplevelsen knytter sig specifikt til bestemte kulturer. Dermed fremhæver hun, at trangen til at konstruere mening måske nok er universel – men at der er afgørende kulturelle forskelle på, hvilken mening, der konstrueres ud af bestemte mønstre, synsoplevede såvel som sociale.

vores opmærksomhedsfokus, der afgør, hvad der forstås som figur og grund – og at dette fokus kan forandres, på samme måde som når vi betragter Rubins vase.

Som konkret eksempel kan nævnes ærindet i dette speciale – at undersøge rummets psykologiske betydning: I Rubins optik kan rummet beskrives som en del af grunden i en psykologisk tradition, der oftest har tillagt interaktionen og de ikke-fysiske elementer sit særlige fokus (figur), men i undersøgelsen af grunden skifter genstandene position: En undersøgelse af grunden, vil automatisk gøre grunden til figur og figuren til grund.

Figuren i nærværende undersøgelse bliver dermed rummet og dets betydning for udvalgte psykologiske områder, mens en række elementer i psykologiens traditionelle figur-opfattelse, bliver omdannet til grund. Med Rubin er det ikke muligt at betragte helheden figur-grund på én gang til trods for, at de gensidigt konstituerer hinanden. Derimod kan Rubins begreber være et redskab til også at se det, der ofte overses.

Jeg har i det ovenstående forholdt mig til, hvordan oplevelsen og sammenhængen må forstås som de genstande, der må begribes for at forstå rummets egentlige funktion. I det følgende afsnit vil jeg nu undersøge vidensidealet og sandhedsværdien ved denne begribelse.

Viden og sandhed

Tematikken i det foregående afsnit har kredset om, hvilket metodisk og videnskabsteoretisk udgangspunkt, der er mest anvendeligt i forsøget på at nå til en psykologisk begribelse af rummet. Min konklusion blev, at det humanvidenskabelige vidensideal kombineret med hermeneutikkens metode, var en anvendelig tilgang i forsøget på at erkende rummet, og selve erkendelsen har jeg fundet, må tage sit afsæt i oplevelsen, der søger at erkende meningshelheder og sammenhænge. Med Rubins figur-grund-begreber har jeg endvidere søgt det arkimediske punkt, der kunne gøre en erkendelse af sammenhængen mulig, uden at genstanden i sig selv ville blive så omfattende, at den inkluderede beskueren selv, og derfor i sidste ende vanskeligt kunne beskues.

Såvel humanvidenskaben som hermeneutikken anerkendes som et videnskabeligt grundlag, men den til enhver tid verserende problematik, som hermeneutikken i forhold til ikke mindst positivismen rejser, omhandler det videns- og sandhedsideal som hermeneutikken, der i væsentlig grad gør brug af subjektive erfaringer, besidder. Med andre ord er spørgsmålet i hvor høj grad en viden, der er fremkommet igennem en hermeneutisk metode, kan betragtes som tilstrækkelig valid til at blive accepteret som videnskabelig erkendelse.

Vidensideal

Descartes' metode tager som tidligere nævnt afsæt i rationalismens søgen efter sand erkendelse, og netop med dette fokus er det, at Descartes opstiller sondringen mellem den ubetvivlelige viden og den tvivlsomme sansede. Når udgangspunktet for erkendelsen af rummet er oplevelsen fortolket i et hermeneutisk perspektiv, er det først og fremmest – med Descartes' begreber – en erkendelsesform, der må frembringe sanset og dermed tvivlsom viden. Som nævnt er Descartes en afgørende skikkelse i hele den naturvidenskabelige / positivistiske tradition, der ikke mindst historisk set er påvirket af oplysningstidens¹⁸ søgen efter viden og fornuft som en vej til menneskelig frigørelse. Den positivistiske skepsis ved sanset erkendelse skal bl.a. ses i lyset af oplysningstidens forsøg på at komme tvivlsomme opfattelser, herunder overtro og magi, til livs.

Som nævnt fremkommer hermeneutikken som et alternativ til det positivistiske vidensideal, og hvor positivismen først og fremmest beskæftiger sig med den fysiske virkelighed igennem de naturvidenskabelige fag, er hermeneutikkens primære ærinde¹⁹

---

¹⁸ Oplysningstiden dateres til ca. 1680-1780. Descartes dør i 1650, og hans skrifter og forskningsresultater bliver afgørende for oplysningstidens opfattelse af, at den menneskelige fornuft kan overvinde samfundets problemer og ikke mindst bekæmpe irrationelle opfattelser som overtro, mystik etc. Det menneskesyn, oplysningstiden baserer sig på, bliver afgørende for den senere humanisme, og tager udgangspunkt i opfattelsen af, at mennesket besidder en medfødt sund fornuft, at mennesket har en medfødt moral, og ikke mindst at mennesket – i modsætning til dyrene – besidder en fri vilje og en udødelig sjæl.

¹⁹ Når jeg her beskriver hermeneutikkens primære ærinde som metavidenskab for åndsvidenskaberne, er det med udgangspunkt i bl.a. Diltheys tanker om en metodologisk hermeneutik. Retmæssigt kunne der sondres mellem såvel metodologisk som filosofisk hermeneutik, lige så vel som hermeneutikken fortsat i nogle sammenhænge alene betragtes som en metode til tekstfortolkning, men en sådan analyse af hermeneutikkens historie og anvendelse, ligger uden for dette speciales mål og rammer. Jeg baserer mig bl.a. på Gadamer's moderne hermeneutik i *Sandhed og metode* (Gadamer, 2004) i min brug af hermeneutik-begreber i dette speciale, og opfatter derfor hermeneutikken som en mulig metavidenskab, og dermed som en metodologisk ramme for åndsvidenskaberne, herunder psykologien.

åndsvidenskaberne, som bl.a. Dilthey (i Gadamer, 2004, s. 202) mener, er grundlagt på psykologien.

Den postmoderne viden

At hermeneutikken får en position som accepteret videnskabelig metode (skønt den fortsat af nogle vurderes som mindre valid end positivismen) skyldes formentlig (mindst) tre årsager: For det første at den hermeneutiske metode til stadighed udvikles, og at dens filosofiske tankegods dermed på mange måder er positivismens overlegent. For det næste betyder en række historiske begivenheder, at rationalismens ideal om den menneskelige fornuft som vejen til frihed møder stigende tvivl: ”Efter Hiroshima, efter Auschwitz, efter de bioetiske problemers opkomst, tror man ikke længere på, at menneskets fornuft vil føre til frihed og fremskridt” (Christensen, 2005, s. 73). Som et tredje parameter, der formentlig er påvirket af de to første, er opblomstringen af den postmoderne diskurs en væsentlig faktor for, at den fortolkende metode bliver tillagt ny værdi. Jean-François Lyotards²⁰ beskrivelser af de store fortællingers fallit (Lyotard, 2001) bliver samtidig en fortælling om en nyopfattelse af videnskaben, som Lyotard opfatter som en blandt mange store fortællinger, hvis sandhedsværdi bliver stadig mindre – eller rettere: Hvis værdi bliver at være én blandt mange fortolkningsrammer.

Det postmoderne besidder sig eget vidensideal, der i nogen grad står i kontrast til det traditionelle positivistiske videnssyn. Preda (2001) opsummerer det postmoderne syn på videnskabelig viden i følgende tre elementer:

- Al viden er lokal og kontekstuel
- Validering af viden handler om at opnå konsensus
- Det vidende subjekt kan ikke finde universelle kriterier til at efterprøve sin viden

Når hermeneutikken anvendes i en postmoderne sammenhæng – og specielt når genstanden er forståelsen af psykologien i rummet – løses en del af de udfordringer, som det positivistiske vidensideal opstiller. Det første spørgsmål, som rejstes allerede indledningsvist i dette speciale, omhandler, om den viden, der søges i mødet med

---

²⁰ Jean-François Lyotard (1924-1998). Fransk filosof og litteraturteoretiker. Er specielt kendt for sit teoretiske bidrag til den postmodernistiske diskurs, bl.a. med *Viden og det postmoderne samfund* fra 1979 (da. oversættelse 2001).

rummet, alene er udtryk for subjektive ideosynkrasier, eller om den kan anvendes til at udlede generel viden. I en postmoderne optik, som vist i Predas definition, er viden altid kontekstuel, og det vil med andre ord sige, at værdien af viden altid skal ses i forhold til den sammenhæng, hvorfra den pågældende viden er udledt og den sammenhæng, hvori den skal anvendes. Forskerens møde med rummet har derfor ikke nødvendigvis som formål at kunne slutte induktivt om alle rum, men alene at optage viden, der må forstås i lyset af den lokale kontekst. Modspørgsmålet bliver naturligvis, om viden, der alene omhandler lokale forhold, kvalificerer sig til at blive betragtet som videnskab. – Men hvis ikke, ville enhver viden af kulturel karakter være vanskelig i en videnskabelig sammenhæng, fordi kulturer netop omhandler lokale forhold, om end i stort perspektiv. Derfor er det mere relevant at søge faktorer, der kan bestemme værdien af den viden, der udledes, og hvor det traditionelle positivistiske univers vil søge i *reliabilitet* og *validitet*, er det i denne sammenhæng relevant endvidere at sondre mellem hhv. *ekstern* og *intern* reliabilitet.

Reliabilitet og validitet

Reliabilitet refererer oftest til stabiliteten og konsistensen ved den fundne viden, og måles traditionelt ved, om en gentagelse af en undersøgelse udmunder i samme resultat (Davis & Rose, 2000, s. 48). Med Kruuse (2003) er det imidlertid muligt at adaptere begreberne intern og ekstern reliabilitet, som oftest finder anvendelse i kvalitative interviews. Den interne reliabilitet refererer til, om den samme viden kan genfindes i den givne sammenhæng, mens den eksterne refererer til, om den fundne viden, kan findes i øvrige sammenhænge. I forhold til en undersøgelse af rummets psykologiske betydning er begreberne relevante, idet den interne reliabilitet kan betone, om undersøgelsens svar kan genfindes i samme rum, mens den eksterne kan forholde sig til, om der fra resultatet kan sluttes induktivt til nomotetisk viden.

Validitet omhandler traditionelt spørgsmålet om, hvorvidt en undersøgelse giver svar på det, den hævder at give svar på (Davis & Rose, 2002, s. 48). I en positivistisk sammenhæng omhandler dette kausaliteten af den viden, der udledes, mens en kvalitativ / hermeneutisk tradition i stedet fokuserer på, om den fundne viden fortsat er i overensstemmelse med den virkelighed, hvorfra den pågældende viden stammer. I forhold til undersøgelsen af rummet vil dette eksempelvis afhænge af ændringer i

rummet etc. Hvor den positivistiske tradition typisk vil have operationelle, og ofte kvantificerbare mål for reliabilitet og validitet, må det i en kvalitativ / hermeneutisk sammenhæng ofte bero på læserens opfattelse og skøn af en given viden, at afgøre dens kvalitet.

Sandhedskriterium

Jeg har i det ovenstående betonet, at den viden, der er tale om i forhold til en psykologisk forståelse af rummet, kan forstås i en postmoderne tradition, både af historiske grunde og ikke mindst fordi den viden, som forståelsen af rummet kan bibringe, i første omgang må forstås lokalt og kontekstuel. Derfor bliver sandhedskriteriet i høj grad, om den viden, der udledes, korresponderer med den lokalt konstruerede virkelighed.

I et vist omfang er der en forbindelse til den *socialkonstruktionistiske*²¹ vidensforståelse, der netop baserer sig på lokale sandheder og konstruktioner, og som bl.a. Kvale (2003) introducerer i en kvalitativ / hermeneutisk sammenhæng. Men alligevel er det min opfattelse, at det vil være ukorrekt alene at forstå rummet i et socialkonstruktionistisk perspektiv, og forklaringen kan til en vis grad søges i selve ordet: For rummet er nok en konstruktion, men må i sin egenart nødvendigvis være mere og andet end en *social* konstruktion. Burr (2003) opsummerer endvidere den socialkonstruktionistiske vidensforståelse²² på den måde, at den opretholdes i sociale processer, er kulturelt

---

²¹ Jeg bruger i dette speciale begrebet *socialkonstruktionisme* og ikke *socialkonstruktivisme*. Socialkonstruktionismen er inspireret af bl.a. udviklingspsykologen *Jean Piaget* og personlighedspsykologen *George Kelly*, hvis teorier begge bygger på en antagelse om, at mennesket selv konstruerer sin verden. Der er i litteraturen ikke enighed om, hvorvidt *socialkonstruktionisme* og *socialkonstruktivisme* kan bruges synonymt, men psykologiprofessoren *Kenneth Gergen* (1985 i Burr, 2003) foreslår *konstruktionisme*, idet *konstruktivisme* ifølge Gergen kan henvises specifikt til Piagets teori. Desuden kan *socialkonstruktivismen* forstås som en teoretisering med fokus først og fremmest på, hvordan verden skabes i sociale og kulturelle processer og først sekundært med fokus på det enkelte individ, mens *socialkonstruktivismen* sætter individet først. Jeg tilslutter mig Gergens konklusioner og anvender i specialet *socialkonstruktionisme*.

²² Når jeg her refererer til den socialkonstruktionistiske vidensforståelse er der to væsentlige forhold at bemærke: Dels at jeg tager udgangspunkt i den del af litteraturen, der behandler socialkonstruktionismens forhold til *videnskabelig* viden (i modsætning til en mere hverdagspræget forståelse af ordet, som socialkonstruktionismen også kan rumme), og dels, at jeg med Burr (2003) tager udgangspunkt i en moderat version af socialkonstruktionismen, som anerkender den fysiske verdens reale tilstedeværelse, og først og fremmest forholder sig til socialkonstruktionismen som en videnskabelig diskurs, og ikke nødvendigvis en modsætning til alle ontologiske sandheder, som en mere ekstrem gren af socialkonstruktionismen kunne indbefatte.

betinget, forholder sig kritisk til bestående (positivistisk) viden, og er forbundet med handling. Det er imidlertid unødvendigt for en psykologisk forståelse af rummet at tillægge et vidensideal, der *par se* er kritisk over for bestående viden, og hvis vidensideal først og fremmest baserer sig på det sociale, og ikke det rumlige.

Sandhedskriteriet kan derimod afspejles i de postmoderne vidensidealer, hvor sandhedsværdien må afspejles i den sammenhæng, hvorfra den pågældende viden er opsamlet. I praksis lader det sig kun vanskeligt gøre i en videnskabelig sammenhæng, hvor den konkrete kontekst, i hvilken en given viden er fundet, ikke nødvendigvis er kendt, og derfor stiller det fornyede krav til såvel metodisk bevidsthed som til beskrivelse hos de forskere, der bedriver videnskab funderet på et grundlag, hvor sandheden betragtes som kontekstuel (hvad enten det metavidenskabelige fundament er hentet i hermeneutikken, socialkonstruktionismen, postmodernismen eller andet). Når det "*vidende subjekt [ikke] kan finde universelle kriterier til at efterprøve sin viden*" (Preda, 2001, som refereret på s. 43), må subjektets søgen efter valideringen af viden tilsvarende være des mere gennemprøvet, end tilfældet var, hvis sandhedsværdien af den pågældende viden kunne efterprøves universelt. Som nævnt stiller det dels krav til de metodiske og metodologiske overvejelser, og dels til læsningen af den viden, der fremkommer, som konstant må læses i forhold til den sammenhæng, den søger at beskrive.

Delkonklusion

Udgangspunktet for dette afsnit var spørgsmålet: Hvordan kan psykologien begribe rummet? Og som optakt til besvarelsen af det spørgsmål, indledte afsnittet med at undersøge, om psykologien *kan* begribe rummet. Den indledende tese var, at psykologiens manglende fokus på rummet og dets betydning, som udgangspunkt ikke skyldes manglende interesse, men derimod et erkendelsesteoretisk problem i videnskaben generelt i forhold til at forstå rummets betydning for psyken. Den cartesiansk funderede videnskab, der tager afsæt i en dualistisk sondring mellem psyke og krop, lader som udgangspunkt vanskeligt hverken rum eller krop få betydning for det psykiske. Jeg har imidlertid argumenteret for, at eftertidens læsning af Descartes' metode, som jeg har brugt Damasio som repræsentant for, ikke nødvendigvis udøver retfærdighed over for den helhedstænkning, som Descartes værker også besidder. Derimod er det min opfattelse, at det største problem i en cartesiansk sammenhæng i forhold til en videnskabelig erkendelse af rummet, findes i Descartes' videnssyn, der søger at undgå en videnskabelig erkendelse af sanset viden.

Det er min konklusion, at den sansede viden kan gøres til genstand for videnskabelig erkendelse i lyset af en hermeneutisk forståelse af begrebet oplevelse. Dermed fjerner jeg mig fra en naturvidenskabelig / positivistisk tilgang til rummet, og argumenterer for, at rummet må forstås humanvidenskabeligt (evt. samfundsvidenskabeligt), og med hermeneutikken som metavidenskab, netop fordi hermeneutikken betoner oplevelsen.

Oplevelsesbegrebet adskiller sig fra fx perceptionen ved at betone helhed og sammenhæng. Udfordringen er imidlertid at finde et metodisk ståsted, der kan stå uden for denne sammenhæng, og dermed anvendes som beskuerens eller forskerens udgangspunkt. Denne problematik synes løst med Rubins figur-grund-begreber, der netop fokuserer på, at figuren er det, hvortil der tillægges særlig opmærksomhed, mens grunden fungerer som den omgivende sammenhæng. Grunden kan dermed aldrig overses, ligesom figur og grund gensidigt konstituerer hinanden, men ved at give en

specifik genstand opmærksomhed som figur, reduceres fokus på grunden – og dermed sker der indirekte en reduktion af beskuerens fokus på sig selv.

Når man med hermeneutikken og oplevelsen tager afsæt i en sanset erkendelse, stiller det nye krav til vidensidealet. I modsætning til den cartesianske rationalisme, er det min opfattelse, at en videnskabelig erkendelse af rummets betydning for det psykiske, kan favnes i et postmoderne vidensideal, der betoner den lokale og kontekstuelle viden. Sandhedskriteriet afhænger dermed af, i hvor høj grad den fundne viden modsvarer den lokale virkelighed, hvilket kan begrebsliggøres med overvejelser om intern og ekstern reliabilitet samt med validitet. Vidensidealet stiller øgede krav til forskerens metodiske og metodologiske eksplicite overvejelser såvel som til læserens refleksion over den fundne viden.

Det er med andre ord min konklusion, at psykologien kan begribe rummet ud fra en hermeneutisk erkendelse, der vægter oplevelsens fokus på mennesket i sin sammenhæng, og at denne viden må forstås indlejret i den lokale virkelighedskonstruktion.

Jeg har hermed afsluttet behandlingen af første del af specialets spørgsmål; hvordan psykologien kan begribe rummet. I det følgende afsnit vil jeg behandle anden del af spørgsmålet: Hvordan relationen mellem menneske og arbejdsrum kan begribes igennem psykologien.

Psykologien i rummet

PSYKOLOGIEN I RUMMET

I den første del af specialet har jeg ud fra en erkendelsesteoretisk indfaldsvinkel beskæftiget mig med, hvordan psykologien kan begribe rummet. I denne anden del vil jeg arbejde med spørgsmålet om, hvordan relationen mellem menneske og arbejdsrum kan begribes igennem psykologien. Jeg vil i den sammenhæng særligt arbejde med to områder: Dels vil jeg undersøge rummets betydning for det *enkelte* menneske ved at fokusere på forholdet mellem rummet og selvet. Og dels vil jeg undersøge rummets påvirkning på forholdet *mellem* mennesker gennem en behandling af rummets betydning for socialiteten. Efterfølgende vil jeg problematisere anvendelsen af rummet i forhold til såvel selv og socialitet, og diskutere bl.a. etiske overvejelser i forhold til en intentionel anvendelse af arbejdsrummet.

Jeg vil i denne del af specialet skifte fokus fra at have betragtet rummet som en generel størrelse, og til at betragte et mere specifikt rum: Arbejdsrummet. Som nævnt i indledningen, er mit primære interesseområde arbejdsrummets betydning for organisationen og de mennesker, der arbejder der. Derfor vil jeg indledningsvis indkredse betydningen af begrebet arbejdsrum.

Arbejdsrummet: Opfattelser og funktioner

Når jeg i det følgende beskæftiger mig med begreber som arbejdsrum og organisationer, er det ud fra et fokus på *videnarbejdspladser*. Megen af den forskning, der har tillagt rummet en betydning, har tidligere haft udgangspunkt i industrisamfundet og fabriksarbejdspladser (med *Hawthorne-studierne*²³ som et klassisk eksempel), men mit udgangspunkt vil her være vidensamfundet – først og fremmest fordi produktion og

---

²³ Hawthorne-undersøgelserne under ledelse af Elton Mayo foregik på Western Electric-koncernens fabrik i Hawthorne, Chicago, og undersøgte bl.a. hvordan lysforhold influerer på trivsel. Undersøgelsens konklusioner betonedede betydningen af, at medarbejderne blev tildelt opmærksomhed, og blev en afgørende inspirationskilde for bl.a. *Human Relations-* og *Human Resource Management*-tænkningen.

formidling af viden er et afgørende parameter for flere og flere virksomheder i den vestlige verden, og ikke mindst fordi videnarbejdet er centralt i en psykologisk henseende, fordi den væsentligste produktionsfaktor ikke er maskiner, men mennesker.

Som nævnt indledningsvis er en del af forundersøgelsen til dette speciale baseret på en række besøg og interviews. Mit ærinde var at undersøge, hvordan rummet blev brugt som strategisk faktor i forskellige organisationer. Fælles for disse organisationer er, at deres primære fokus er på produktion og formidling af viden – på samme måde som det bliver tilfældet for flere og flere virksomheder. Jeg baserer mig i det følgende på en opfattelse af vidensamfundet, der ligger i tråd med Kolind (2000) og Jensen (1999): At vidensamfundet ligger i forlængelse af industrisamfundet, men at det produkt, der skabes, ikke er et fysisk, men et immaterielt produkt, hvis råvarer ikke er fysiske halvfabrikata, men først og fremmest menneskelig produktion og formidling af viden. I en psykologisk kontekst er den formentlig væsentligste implikation ved vidensamfundet, at mennesket bliver sat i centrum i fornyet omfang i organisationerne.

Hvor industrisamfundets organisationer ofte var opbygget som bureaukratier omkring produktionen af fysiske produkter – og med de fysiske produkter som mest værdifulde aktiv – er videnorganisationer ofte bygget på en *Human Resource*-tankegang²⁴, der sætter mennesket i centrum, og søger at facilitere udviklingen af de menneskelige potentialer efter en ofte maslowiansk inspireret understøttelse af individets selvrealisering (som udtrykt i fx Larsen, 2006).

Megen af den fokus, der i praksis rettes mod rummets betydning, kan betragtes som udtryk for denne tendens: At også rummet anvendes som et led i en større strategi, der skal understøtte den personlige udvikling og være medvirkende til at fremme en bestemt adfærd. Samtidig – mere overordnet set og med udgangspunkt i netop oplevelsens betydning – kan en mere proaktiv brug af rummet også ses i lyset af et øget fokus på *oplevelsesøkonomi*²⁵, der netop implicerer, at flere og flere produkter og tjenesteydelser

---

²⁴ Human Resource Management (HRM) er en ledelsesdisciplin, der søger at integrere den enkelte medarbejders behov og ressourcer i arbejdet. HRM er inspireret af bl.a. Hawthorne-undersøgelserne, og baserer sig ofte på en humanistisk psykologi, der fremhæver individets behov for selvrealisering og personlig udvikling.

²⁵ Oplevelsesøkonomi inddeles i to hovedgrupper: Oplevelsesprodukter, hvis formål er at skabe oplevelser for brugeren, og oplevelsesberigede produkter, hvor oplevelsen er et tillæg til produktets primære funktion.

sælges på baggrund af forbrugerens oplevelse med produktet, snarere end på grund af produktets egentlige karakteristika. Til oplevelsen knytter sig også en given adfærd i mødet med organisationen, og i den sammenhæng spiller rummet en central rolle som mødested mellem kunde og udbyder.

Definition af arbejdsrummet

Mit udgangspunkt for arbejdsrummet er som nævnt i det ovenstående det rum, der bruges i videnvirksomheder. Rummet er her knyttet til såvel produktion som formidling af viden og kan i bred forstand forstås som et sted, hvor mennesker arbejder med informationsbehandling. I daglig tale vil man tit benævne rummet som et *kontor*, men dette begreb er ofte upræcist, fordi det dækker over store variationer i forståelse og udtryk.

Det er i sig selv en omfattende diskussion hvilket perspektiv, der skal anlægges på arbejdsrummet. En væsentlig del af såvel den teoretiske som praktiske tilgang til arbejdsrummet har i de seneste år baseret sig på *Francis Duffys*²⁶ tanker om *New office* og *New Environments for Working*, der er anvendt som det teoretiske grundlag for indretningen af storrumskontorer.

Jeg vælger imidlertid et andet udgangspunkt i min tilgang til arbejdsrummet i dette speciale. Og det skyldes flere forhold: For det første, at en stor del af Duffys arbejde består i en positiv argumentation for storrumskontorer – og mit ærinde er ikke at forholde mig til fordele og ulemper ved specifikke indretninger, men derimod at søge en mere generel psykologisk forståelse for arbejdsrummets betydning. For det andet – og måske væsentligere – er det en begrænsning ved Duffys arbejde, at forståelsen af arbejdsrum først og fremmest baserer sig på forhold mellem organisation og medarbejder. I mange sammenhænge vil rummet være et mødested mellem organisationens medarbejdere og dens eksterne interessenter (kunder, klienter etc.), og således besidde en oplevelsesdimension, der rækker længere end til forholdet mellem medarbejder og organisation.

---

²⁶ Francis Duffy. Arkitekt og medstifter af tegnestuen og konsulenthuset *DEGW*, der har kontorer i London og New York. Desuden gæsteforsker ved MIT. Ud gav i 1998 *New Environments for Working*, og har gennem flere år været en ledende skikkelse inden for design og udvikling af arbejdspladser.

Mit afsæt for forståelsen af arbejdsrummet i det følgende vælger jeg i stedet hos Myerson & Ross²⁷ (2003), som sonderer mellem 4 rumtyper: 1) *Det narrative arbejdsrum* som det rum, der søger at udtrykke organisationens værdier og holdninger i sit fysiske udtryk. 2) *Knudepunktet* som det rum, der kan være mødested for en stadig mere mobil arbejdsstyrke. 3) *Naboskabet* hvor det daglige sociale fællesskab er i centrum. Og endeligt 4) *det nomadiske arbejdsrum*, som er båret af teknologien og forholder sig til den arbejdsform, der er uafhængig af tid og sted, men igennem den teknologiske udvikling skaber mulighed for arbejde overalt.

Jeg fravælger i min analyse det nomadiske arbejdsrum netop fordi det først og fremmest er en virtuel konstruktion snarere end en rumlig. Teknologien er en ikke uvæsentlig faktor – men en fyldestgørende behandling af dens betydning for arbejdsrummet ligger uden for målet og rammerne for dette speciale.

Jeg vil i stedet tage udgangspunkt i Myerson & Ross' øvrige 3 funktioner ved arbejdsrummet, og jeg vil opsummere dem i to kategorier:

- **Det narrative arbejdsrum**, som tager udgangspunkt i Myerson & Ross' begreb, og som jeg vil anvende i forståelsen af relationen mellem arbejdsrum og selv.
- **Det sociale arbejdsrum**, som jeg vil lade være et samlende begreb for knudepunktet og naboskabet, der begge først og fremmest fokuserer på rummets sociale funktioner. Jeg vil lade det sociale arbejdsrum være et samlende begreb, som jeg vil anvende i analysen af relationen mellem arbejdsrummet og socialiteten.

Jeg vil i det følgende præcisere de to kategorier og herunder behandle Myerson & Ross' rumopfattelser.

---

²⁷ Jeremy Myerson, professor i designstudier ved *Helen Hamlyn Research Centre* ved *Royal College of Arts* i London. Har bl.a. tidligere udgivet *The Creative Office*.

Philip Ross, konsulent inden for arbejdspladsindretning og teknologi. Har bl.a. tidligere udgivet *The Cordless Office* og *The Creative Office*.

Det narrative arbejdsrum

Det narrative arbejdsrummet søger at formidle organisationens værdier og historie i sit fysiske udtryk. Rummet besidder en fortælling om organisationens identitet og kultur, og giver dets brugere konstante stimuli, der søger at fastholde den organisatoriske hukommelse og påvirke til ønsket adfærd. Myerson & Ross beskriver det narrative således:

The Narrative office represents a powerful reaction against the anonymous-looking, automated, over-engineered workplaces of the past 40 years. [...] Office environments are not longer blank boxes for work – they tell a story about a company and its brand through a ‘narrative experience’ or journey through interior space.

Myerson & Ross, 2003, s. 9

Det narrative arbejdsrum er specielt på den måde, at det søger at formidle en organisatorisk fortælling, der fremhæver værdier og identitet; ikke blot over for organisationens medarbejdere, men i lige så høj grad over for de interessenter, som i øvrigt kommer i kontakt med rummet. Dermed sker der en gradvis opblødning i selve opfattelsen af et arbejdsrum, idet det ikke blot definerer en intern arbejdsplads i organisationen, men samtidig fungerer som et narrativt bindeled til organisationens omverden.

I den efterfølgende behandling af det narrative arbejdsrum tager jeg udgangspunkt i rummets betydning for selvet. Når jeg vælger denne indfaldsvinkel er det med afsæt i Myerson & Ross' (ibid.) forståelse af, at rummet søger at skabe "narrative oplevelser", som først og fremmest har udspring i det individuelle møde med rummet, og dermed i selvets møde med rummet. Det er dog igen væsentligt at præcisere at elementer af det narrative arbejdsrum vil kunne genfindes i øvrige arbejdsrum, lige såvel som andre arbejdsrum kan have betydning for selvet.

Den anden kategori, jeg vil behandle, drejer sig om det sociale arbejdsrum:

Det sociale arbejdsrum

I min behandling af det sociale arbejdsrum tager jeg udgangspunkt i Myerson & Ross' opfattelse af hhv. knudepunktet (eng.: *the nodal office*) og naboskabet (eng.: *neighbourly*). Skønt der er forskelle i funktionen af knudepunktet og naboskabet er et

væsentligt fællestræk, at begge rumopfattelser betoner væsentligheden af rummet som socialt samlingspunkt.

Knudepunktet omhandler det rum, der kan facilitere en episodisk interaktion mellem individer i organisationen, idet rummet søger at være det faste punkt for en arbejdsstyrke, der til stadighed bliver mere mobil:

The Nodal [knudepunkt] office is response to the inflexible, isolating culture of the 20th-century headquarters buildings as hierarchical containers for work, populated by largely sedentary workforces unable to share ideas with clients or colleagues on account of the status-driven, departmental, static division of space. [...] The Nodal [...] describe imaginative new offices that provide a fixed point in an increasingly virtual world, offering a resource for networking, coaching, training and sharing knowledge – places where people interact and into which employees and external collaborators alike and plug in.

Myerson & Ross, 2003, s. 10

Rummet er således ikke alene en fysisk ramme omkring arbejdet – og ligger langt væk fra den tidligere nævnte opfattelse af, at rum er det, der omgiver, hvad der eksisterer i rummet (se side 35). Knudepunktet er et samlingssted, der i sit udtryk og indretning intentionelt søger at definere en bestemt funktion, som det kommer til udtryk i ovenstående beskrivelse ifht. fx coaching, netværking, vidensdeling etc.

Hvor knudepunktet definerer det episodiske møde, omhandler naboskabet den mere kontinuerlige interaktion, og den væsentligste forskel mellem de to begreber knytter sig dermed til *funktionen* i rummet, og henfører ikke nødvendigvis til fysisk forskellige rum.

Naboskabet omhandler det rum, der faciliterer sociale fællesskaber på arbejdspladsen, og står således i en næsten ideologisk modsætning til tidligere tiders forsøg på at skabe adskilthed:

The Neighbourly office is a vibrant reaction against the command-and-control legacy of the 20th-century office, which created suspicion and hostility between supervisors and staff – and undermined attempts to create social communities of purpose in the workplace. [...] The office of the last century was designed to keep people apart – a division of labour. Now the office is increasingly designed to encourage the chance encounters from which good ideas flow.

Myerson & Ross, 2003, s. 10

Igen er det en grundtanke, at socialiteten intentionelt må øges – ligesom det tilsvarende gør sig gældende i fx Duffys *New Office*-tankegang. Og tilsvarende er det et karakteristikum ved såvel knudepunktet som naboskabet, at det sociale fællesskab beskrives som en positiv modsætning til adskiltheden, og at socialiteten således i rummet kan opfattes som et mål i sig selv.

Jeg vil i den efterfølgende behandling fokusere på naboskab og knudepunkt under det samlende begreb *det sociale arbejdsrum*, men vil dog, hvor det er relevant, i analysen også behandle de to rumformer hver for sig. Når jeg således opstiller et samlende begreb, er essensen de fællestræk, som naboskabet og knudepunktet besidder: Først og fremmest det intentionelle forsøg på at skabe socialitet samt rummets faciliterende rolle som socialt samlingspunkt – hvad enten det er som ramme om daglig eller episodisk interaktion.

Øvrige overvejelser

Når jeg vælger Myerson & Ross som udgangspunkt for min undersøgelse af arbejdsrummet skyldes det flere forhold: Dels at deres opfattelser af arbejdsrummet er tilstrækkelig bred til at kunne fungere som overordnede metaforer, og dermed ikke begrænse analysen. Dels at deres opfattelser i forhold til fx Duffy har blik for, at rummets funktion også rækker ud over organisationens rammer og har betydning i mødet med organisationens omgivelser. Og endeligt, og måske væsentligst, at Myerson & Ross i deres arbejde søger at indkredse de rum, som nu og ikke mindst i fremtiden er af central karakter for videnarbejdspladser. Rummet som narrativt udtryk og rummet som socialt samlingspunkt er de to hovedfunktioner, som en række kilder (fx Raymond & Cuncliff (2000) og Zelinsky (2002)) ser som væsentligste faktorer ved arbejdsrummet i vidensamfundet – og ligeledes har mine forundersøgelser forud for dette speciale bestyrket netop disse to funktioner.

Det narrative arbejdsrum og det sociale arbejdsrum skal ikke betragtes som modsætninger, lige såvel som Myerson & Ross' 4 funktioner ikke skal betragtes som alternativer, men snarere som kombinationer, som de fleste arbejdsrum vil besidde flere dele af. Når jeg således vælger en særskilt behandling, skyldes det mere metodiske forhold og samtidig, at de grundfunktioner, som repræsenteres i hhv. det narrative og sociale arbejdsrum knytter sig til forskellige psykologiske mekanismer: Det narrative

arbejdsrum søger først og fremmest at påvirke individet (og i det omfang det påvirker fællesskabet, er udgangspunktet, er det sker gennem den fælles påvirkning af flere individer). Knudepunktet og naboskabet, som jeg opsummerer i det sociale arbejdsrum, knytter sig først og fremmest til fællesskabet og i det omfang, det søger at påvirke individet, sker det igennem en påvirkning af fællesskabet.

Det er væsentligt at præcisere, at min undersøgelse ikke har til formål at undersøge konkrete rum. Jeg anvender derfor Myerson & Ross' begreber som metaforer for *funktioner* i arbejdsrummet og dets betydning for hhv. selvet og socialiteten. Den efterfølgende behandling har således ikke som intention at være en udtømmende analyse af arbejdsrummet, men derimod at indkredse begreber til forståelsen af rummets betydning for selv og socialitet med afsæt i de rumtyper, som Myerson & Ross her er repræsentanter for.

Jeg har i det ovenstående præciseret min opfattelse af arbejdsrum. Jeg vil i de kommende to afsnit behandle rummets funktion for hhv. selv og socialitet, og det følgende afsnit tager således udgangspunkt i det narrative arbejdsrum i forsøget på at begribe relationen mellem selv og arbejdsrum.

Det narrative arbejdsrum – med selvet på arbejde

Det narrative arbejdsrum søger at fortælle en historie til de brugere, der kommer i kontakt med rummet. Rummet bruges som en fysisk markør af organisationens værdier, og igennem det fysiske udtryk søges en påvirkning ikke blot af symbolsk art, men tit og ofte også af handlinger og holdninger hos de, der møder rummet.

Når jeg i specialets første afsnit tager afsæt i en hermeneutisk forståelsesramme for rummet, passer denne i særdeleshed til netop det narrative arbejdsrum. Hermeneutikken er oprindeligt et fortolkningsværktøj til tekster, og når arbejdsrummet i sig selv gøres til en historie, kan det samtidig forstås som en transformation til levende tekst.

Mit ærinde i denne del af specialet er som nævnt at fokusere på, hvordan relationen mellem menneske og rum kan begribes igennem psykologien, og derfor vil mit fokus i dette afsnit være, hvordan relationen mellem menneske og rum påvirkes af den historie, organisationen søger at fortælle igennem rummet, og hvordan denne kan forstås i et psykologisk perspektiv. Først og fremmest vil jeg søge *begreber* til at *begribe* med. Og senere, i afsnittet *Rummet – ressource eller risiko*, vil jeg diskutere og problematisere anvendelsen af rummet.

Den narrative psykologi

Når jeg tager udgangspunkt i arbejdsrummet, møder jeg samtidig det begrebsapparat, der knytter sig til erhvervslivet, og som nævnt kan det narrative arbejdsrum forstås ud fra oplevelsesøkonomiens fokus på netop oplevelsen som en central parameter på markeder med stadigt mere homogene produkter.

Når psykologien møder det narrative arbejdsrum, er det imidlertid ikke først og fremmest ud fra det oplevelsesøkonomiske perspektiv – et begreb, der knapt nok eksisterer i den psykologiske litteratur – men derimod i højere grad ud fra en tilgang til rummet, der er inspireret af den diskursive / narrative psykologi. Denne skole er i sig

selv omfattende, og derfor vil jeg indledningsvist søge at indsnævre den tilgang, jeg i det følgende vil gøre brug af gennem en kort redegørelse af nogle centrale aktører i feltet:

Den diskursive / narrative psykologi tager udgangspunkt i sproget i bred forstand ud fra en interesse i, hvordan fx følelser, holdninger og oplevelser kommer til udtryk igennem sproget. Som i hermeneutikken er der tendens til, at sproget og det tekstuelle forstås stadig mere bredt, og ikke alene knytter sig til det specifikke talte eller skrevne sprog, men i lige så høj grad til en verdensforståelse, der søger at se symboler i omverdenen som tekstuelle udtryk, der kan forstås i en sproglig ramme. I væsentlig grad lægger denne tilgang sig op ad det socialkonstruktionistiske univers, der influerer på en række samfunds- og humanvidenskaber; hovedsageligt psykologien og sociologien.

Inden for sociologien er det ikke mindst *Erving Goffmann*²⁸, der anvendes i forhold til forståelsen af individets interaktion med andre såvel som med den ydre kontekst. Goffmanns omfattende teoriapparat giver begreber til forståelsen af netop individets rolle i en given sammenhæng ved at fokusere på *frontstage*, der knytter sig til det fælles indtryk af en situation, og *backstage*, der fokuserer på det, der i situationen holdes tilbage, fordi det er uforeneligt med frontstage. Alt sammen kan med Goffmann forstås ud fra en indramning af interaktionen, som Goffmann kalder *framing* – et begreb, der kan knytte sig såvel til de sociale som fysiske rammer om en given interaktion.

På mange måder er Goffmanns teoriapparat centralt for forståelsen af rammernes betydning for interaktionen såvel som for den scene, som de fysiske rammer kan skabe for individet. Jeg vil senere vende tilbage til Goffmanns begreber, men jeg vælger at tage mit afsæt et andet sted, og det skyldes flere forhold:

For det første er Goffmann først og fremmest sociolog, og til trods for, at sociologiens tankegods på mange måder smelter uadskilleligt sammen med specielt socialpsykologien (og ikke mindst gør det inden for områderne af socialkonstruktionistiske teorier), er mit specifikke mål at forstå rummet ud fra netop psykologiens teoriapparat.

---

²⁸ Erving Goffmann (1922-82). Professor i socialantropologi ved *University of Pennsylvania*. Goffmanns teoriapparat ligger i tråd med bl.a. Durkheim og Mead, og han søger med en fænomenologisk metode at forstå bl.a. hvordan individets sociale ego og selvbillede dannes og opretholdes.

For det andet er Goffmanns teorier i stort omfang baseret på bl.a. den såkaldte *Chicagoskole*²⁹, og skønt Goffmanns værker kan ses som en opdateret tolkning af mange af Chicagoskolens klassiske værker, vælger jeg at træde et skridt tilbage og tage afsæt i en af denne skoles mest fremtrædende teoretikere, *George Herbert Mead*³⁰.

Meads grundlag for selvets interaktion med omverdenen

Mead er i denne sammenhæng interessant af flere grunde: Dels tager han afsæt i et socialpsykologisk univers (skønt socialpsykologien som fag var betragteligt mindre på Meads tid) og dels er han blandt de første psykologer, der betoner omverdenens – og indirekte dermed rummets – betydning. Hans sondring mellem *sind*, *selv* og *samfund* er en central opdeling i forståelsen af de senere teoridannelser omkring *symbolsk interaktionisme*³¹, som Mead er en væsentlig inspirator for.

Den symbolske interaktionisme tager udgangspunkt i en opfattelse af mennesket som aktivt skabende, og den forstår omgivelser først og fremmest som menneskeskabte konstruktioner (Snow, 2001). Mennesket er handlende i sin verden, og netop derfor får selvet en central placering som den egenskab, der gør mennesket kapabelt til at håndtere betydningen af såvel sig selv som andre. Når Mead sondrer mellem *sind*, *selv* og *samfund*, er det samtidig en trinvis stigning fra menneskets mest fundamentale funktioner på mikroniveau og til de konstruerede makrostrukturer, som omgiver det menneskelige samfund: Sindets kendetegn som den grundlæggende "...refleksive

---

²⁹ Chicagoskolen omhandler en retning inden for socialpsykologien opbygget af og omkring en række forskere ved Chicago-universitetet med George Herbert Mead (sd.) i spidsen. Skolen bygger på en antagelse om, hvordan mennesker konstruerer deres sociale virkelighed ved at konstruere roller og regler.

³⁰ George Herbert Mead (1863-1931). Filosof og socialpsykolog. Professor ved universitetet i Chicago. Blandt hans væsentligste værker er *Mind, self and society* (1934, da. 2005), som ikke er skrevet af Mead selv, men af en række af hans tidligere studerende på baggrund af bl.a. omfattende forelæsningsnoter. Mead er en væsentlig inspiration for den nyere socialkonstruktionisme, som den bl.a. kommer til udtryk hos Burr (1995). Jeg refererer i dette speciale til både Mead (2005) som er den danske udgave af *Mind, self and society* (da.: *Sindet, selvet og samfundet*) samt til Mead (1934), som er den oprindelige udgave af samme bog idet jeg på nogle områder finder, at den originale tekst er mere præcis, men dog vælger jeg at bruge citater fra den danske oversættelse.

³¹ Den symbolske interaktionisme baserer sig bl.a. på antagelsen om, at hverken individet eller samfundet kan forstås som ontologisk eksisterende objekter, men altid må forstås i kraft af deres interaktion. Denne interaktion er bl.a. funderet i den symbolske betydning af såvel ord som artefakter, og interaktionen forstås dermed ikke alene ud fra de konkrete begivenheder, men også den mening, de tillægges symbolsk.

intelligens, der knytter sig til det menneskelige dyr, og som er forskelligt fra intelligensen hos lavere organismer” (Mead, 2005, s. 147).

Selvet er i Meads optik en kompleks størrelse, som gør mennesket i stand til at handle i sin verden: Først og fremmest igennem en sproglig refleksivitet og bevidsthed, som er knyttet sammen med dannelsen af selvet, og ikke mindst igennem begrebsparret *Jeg* og *Mig*, der tilsammen konstituerer personligheden (Mead, 1934, s. 182). *Mig’et* er den egenskab i selvet, der opfanger oplevelser og indtryk og fortolker dem i forhold til individet og omverdenen. *Jeg’et* er det, der gør personen handlende, og tager udgangspunkt i *Mig’ets* opfattelse og tolkning af situationen (ibid., s. 174f.).

Samfundet som den sidste af Meads tre grundlæggende instanser er et samlende begreb for den fysiske og sociale omverden, og Mead underforstår, at der er tale om menneskelige samfund (som han (ibid., s. 255f.) specifikt adskiller fra dyrenes verden). Grundlaget for Meads samfundsforståelse er, at uanset om der er tale om fysiske eller sociale fænomener, er den menneskelige tilstedeværelse i samfundet kendetegnet ved en interaktion, der gør individet uadskilleligt forbundet med sine omgivelser:

Organismens intime forbundethed med sin omverden er noget, vi hele tiden aktivt skal minde os selv om, for vi er tilbøjelige til at opfatte situationen, som om der blot er tale om nogle forudgivne omgivelser, hvorefter organismen gør sin entre eller optræder i disse, således at det ensidigt bliver omgivelserne, der påvirker organismen og leverer organismen dens livsbetingelser.

Mead, 2005, s. 272

Mead har imidlertid blik for den ontologiske omverdens reale eksistens, og opfattelsen af omverden som et konstrueret hele skal derfor i en meadsk forståelse ikke opfattes som en modsætning til en fysisk real omverden, men snarere som en betoning af, at den menneskelige omverden – hos Mead: samfund – i Meads forståelse altid er bundet op på interaktion og relation.

På to afgørende områder er Meads teoriapparat af væsentlig betydning for en psykologisk forståelse af rummet: Dels fordi Mead som nævnt betoner, at individet konstant er i en *relation* til sin omverden / sit samfund, og dels fordi Mead aktivt fremhæver *selvet* (herunder *Jeg’et* og *Mig’et*) som det, der sættes i spil i denne relation (Mead, 1934, s. 227).

I Meads forståelse er individets omverden – fysisk såvel som social – ikke en uafhængig størrelse, der kan undgå at påvirke individet, men derimod en aktiv konstruktion, der er i konstant interaktion med selvet; først i kraft af Mig'ets opfattelse af omverdenen og siden igennem Jeg'ets aktive handling. I den senere teoridannelse er Meads opdeling i Jeg og Mig i de fleste tilfælde ikke et centralt omdrejningspunkt, hvorimod Meads forståelse af selvet har været en aktiv inspiration for store dele af den narrative og socialkonstruktionistiske psykologi.

Selvets interaktion med det narrative rum

Når Mead og andre med ham tillægger omverdenen en interaktiv betydning i forhold til selvet, er det typisk med udgangspunkt i en meget bred forståelse af omverdenen (eller hos Mead: samfund). Men det er samtidig ud fra en forståelse af, at omverdenen rummer symboler, som *opleves* af individet, og som tillægges en betydning, der har indflydelse på individets handlinger og tænkning lige så vel som mødet med andre mennesker kan have det.

I Myerson & Ross' (2003) forståelse af det narrative arbejdsrum, tillægges rummet bevidst en række symboler og funktioner, der aktivt søger at påvirke de mennesker, der befinder sig i rummet. Den symbolske betydning for individet er dermed intentionelt tillagt rummet i modsætning til fx den naturgivne omverden, hvor de omgivne elementer nok kan have symbolsk betydning, men hvor den intentionelle karakter er langt lavere. – Nok kan skoven eller marken forstås symbolsk, men vi må antage, at deres udtryk er af naturgiven karakter, hvis formål næppe i sig selv er at påvirke selvet, men derimod har en langt mere kompleks biologisk grund.

I rummet i almindelighed og arbejdsrummet i særdeleshed derimod, kan det intentionelle indhold i de symboler, der anvendes, være udtryk for meget bevidste valg, der søger at påvirke såvel holdning som handling hos de, der befinder sig i rummet, og det centrale i den henseende bliver, hvem der har *kontrollen* over rummet – og ikke mindst i hvor stort et omfang rummet påvirker selvet hos de, der befinder sig i det.

Viden og sandhed i det narrative rum

Arbejdsrummets anvendelse af narrative symboler er ikke i sin grundform anderledes, end når individets hjem indrettes med symboler i form af billeder, malerier, kunst etc. Her er formålet imidlertid først og fremmest rettet mod individet selv og sekundært mod de, der i øvrigt måtte indtræde i rummet. I hjemmet er individet således som oftest den, der har kontrol over rummet – forstået som evnen til at træffe beslutning om rummets indhold – hvorimod det forholder sig anderledes i offentlige rum og ikke mindst i arbejdsrum.

I det narrative arbejdsrum er organisationen først og fremmest den, der tillægger rummet symboler med specifikke formål for øje, og med udgangspunkt i den tidligere fremstilling af Predas (2001) tre karakteristika ved postmoderne viden (s. 43), kan det narrative arbejdsrum – det rum, der af organisationen er tillagt symboler for at fremhæve specifikke betydninger – forstås som den lokale sandhed, som individet må spejle sine tolkninger og opfattelser i forhold til. Når validering af viden – i dette tilfælde fx viden om organisationens idealer om holdning og handling – således knytter sig til forsøget på at opnå konsensus, bliver det i det narrative arbejdsrum organisationens sandhedsværdi, der er afgørende for vidensvalideringen. Rummet kan med andre ord i den sammenhæng forstås som det fysiske manifest for den lokale og konstruerede sandhed, som organisationen ønsker udtrykt og efterlevet.

I den forstand tillægger det narrative arbejdsrum en ny dimension til den hidtidige forståelse af sandhed og viden, som dette speciale har taget afsæt i, idet organisationens intentionelle anvendelse af rummet som et meningsbesiddende narrativ, tilføjer en valideringsinstans til den konkrete anvendelse af viden og sandhed. Hvor viden i en postmoderne kontekst – igen med Preda (2001) som opsamlende skikkelse – valideres ved at skabe konsensus, og hvor sandhed i en postmoderne / konstruktionistisk sammenhæng alene handler om det, der – med et Kierkegaard-begreb – er sandt for "*hiin Enkelte*" (i Lundby, 2000, s. 89), så bliver den organisatoriske metafortælling i det narrative rum en væsentlig modifikator for begge begreber: Med organisationens intentionelle narrativ – det fysiske udtrykte værdigrundlag – som en symbolsk rumlig manifestation, der med udgangspunkt i en meadsk forståelse af selvets interaktion med omverdenen også interagerer med selvet selv, bliver det organisationens udtrykte

sandhed og vidensideal, der bliver valideringskriteriet, og ikke blot det subjektivt skabte.

I en konstruktionistisk tankegang vil individet være medskaber af de konstruktioner, det befinder sig i, og som udtrykt hos Lundby (2000) vil individets subjektive sandhed derfor også være den højest opnåelige sandhed:

Når konstruktionernes ophavsmand er individet, og ikke en objektiv virkelighed, kan vi i princippet aldrig vide om det vi tror vi forstår, er rigtigt eller ej. Det bliver meningsløst at tale om sandhed. Sandhed sådan som vi anvender begrebet, definerer i sagens natur noget der er sandt eller objektivt uden for os selv. Men sandheder i konstruktioner vil altid være subjektive.

Lundby, 2000, s. 89

I en sammenhæng, hvor rummet er et fysisk udtryk for organisationen, er det netop ikke individet, der alene er ophavsmand til konstruktionen, skønt den bliver formet i det interaktive møde med individet. Derimod bliver organisationens intentionelle symbolik en overordnet metafortælling, som søger at definere de konstruktioner, der i øvrigt bliver skabt i rummet. Når det således ikke er individet, men organisationen, der definerer konstruktionen, bliver det ikke ”meningsløst” at tale om sandhed, som Lundby (ibid.) finder det i forhold til individets konstruktion; meningen må derimod findes i individets spejling med organisationens sandheds- og vidensidealer.

Når konstruktionismen baserer sig på en forståelse af, at alle fortællinger er lige sande (Lundby, 2000, s. 86), er det i denne sammenhæng ikke længere individets fortælling, men organisationens. De forskellige organisationer kan således ikke påberåbe sig, at en fortælling er mere sand end en anden, men internt i organisationen må den organisatoriske sandhed dog gøre sig gældende i et sådant omfang, at individet spejler sig selv (og *sit* selv) ind i organisationens fortælling, som det fx kommer til udtryk i det narrative arbejdsrum.

Ud fra en forståelse af, at individet interagerer med rummet, og at det narrative arbejdsrum kan besidde en symbolsk repræsentation af organisationens sandheds- og vidensideal, bliver individets interaktion med rummet samtidig en interaktion med en række konstruktioner, som er skabt af den organisation, rummet er en del af. Dermed

kan man sige, at rummet bliver et fysisk udtryk for de værdier og holdninger, som organisationen ønsker at vise og ønsker praktiseret.

Betydningen af rummets intentionelle symbolik

Som sådan er der intet nyt i, at rummet tillægges en symbolsk betydning af individet, ej heller, at denne symbolik er intentionelt tillagt. Når det narrative arbejdsrum alligevel fortjener særlig behandling, skyldes det flere grunde: Dels at det ligger i tråd med en væsentlig tendens i retning af stadig mere sofistikeret markedsføring og anvendelse af oplevelsesøkonomi, og dels, at intensivering i organisatoriske symboler sker på et tidspunkt, hvor mange store fortællinger har mistet værdi.

Netop i den sammenhæng er det postmoderne og konstruktionistiske univers blevet skabt i forsøget på at begribe en stadig mere individuel verdensopfattelse, der knytter sig til lokale sandheder snarere end objektive idealer. Og i den sammenhæng kan det narrative arbejdsrum betragtes som endnu en af de instanser og konstruktioner, som individet retter sin relation imod.

Som nævnt baserer jeg min forståelse af det narrative arbejdsrum på en selvforståelse, der ligger i tråd med den symbolske interaktionisme, der tilsiger, at selvet interagerer ikke blot med andre mennesker, men med ethvert symbolsk objekt – og når genstanden netop er det narrative arbejdsrum, bestyrkes denne position af, at rummet intentionelt er tillagt symboler, der aktivt søger at række ud mod de(t) selv, der er i rummet.

Når interaktionen mellem selvet og rummet – og det, der i øvrigt findes i rummet – forstås som en lokal konstruktion, der igennem den intentionelle symbolik har organisationens værdier og idealer som højeste sandhed, stiller det samtidig individet i en asymmetrisk relation i forhold til såvel organisation som i forhold til konstruktioner i andre sammenhænge. Den konstruktion, som den symbolske interaktion i rummet skaber, er i det narrative arbejdsrum ikke udtryk for en ligeværdig konstruktion med individuelt skabte værdier og sandheder, men derimod for en relation, der aktivt er baseret på, at individet i mødet med rummet må indoptage de værdier i holdning og handling, som rummet søger at definere. Og det centrale spørgsmål i den henseende bliver, i hvor høj grad den organisatoriske sandhed, som rummet er medie for, stemmer overens med individets egen sandhed og værdisæt.

Man kan indvende, at risikoen for et eventuelt mismatch mellem organisatoriske og individuelle værdier vil være til stede i enhver organisatorisk sammenhæng og ikke kun i relationer, hvor rummet anvendes narrativt. Det er imidlertid min opfattelse, at den narrative anvendelse af rummet tilføjer en væsentlig ekstra dimension, idet rummet ikke alene medfører en tankemæssige påvirkning, men *samtidig* også en direkte adfærdspåvirkning. Hvor traditionelle organisatoriske værdisæt oftest kommer til udtryk i den holdningsmæssige påvirkning i organisationen – enten socialt / kollegialt eller fra ledelsen – er påvirkningen i det narrative arbejdsrum samtidig fysisk og adfærdsregulerende, fordi rummet i sin indretning og udtryk påvirker det, der sker i rummet, og dermed samtidig direkte påvirker individets måde at være på.

Selvet og sandheden

I et meadsk perspektiv skaber det narrative rum en påvirkning for både Mig'et og Jeg'et. Mig'ets opfattelse af omverdenen påvirkes igennem anvendelsen af symbolik og ligger som sådan i tråd med enhver traditionel organisatorisk påvirkning. Det afgørende bliver imidlertid, i hvor stort et omfang Jeg'et på baggrund af Mig'ets opfattelse er i stand til at handle frit. Jeg'et, som er den handlende del af selvet, vil i den bevidste anvendelse af rummet blive formet i sine muligheder for handling. Dermed har rummet ændret karakter fra med et goffmannsk udtryk at kunne ses som en neutral *framing* omkring den sociale interaktion, der sker i rummet, og til at blive en aktiv del af ikke blot individets *symbolske* interaktion med rummet i sig selv, men også en aktiv påvirkning af den *sociale* interaktion i rummet.

Når denne interaktion ses i lyset af en postmoderne verdensforståelse, bliver rummets betydning yderligere forstærket som en del af en række identitetsskabende artefakter, som individet kan gøre brug af i forsøget på at definere sig (og sine) selv i forhold til andre. En række psykologer, som i en dansk sammenhæng udmærket opsummeres af *Carsten René Jørgensen*³² (2002) forholder sig til udviklingen fra modernismens enhedsselv til post- eller senmodernitetens fragmenterede selvforståelse:

Fravær af entydige værdier og normer har skabt et indre tomrum, en mangel på orientering, som gør det enkelte menneske modtageligt for lette løsninger og simple

---

³² Carsten René Jørgensen. Cand. Psych. og Ph.D.. Lektor i klinisk psykologi ved Aarhus Universitet og klinisk psykolog ved Klinik for Personlighedsforstyrrelser ved Psykiatrisk Hospital i Risskov.

handlingsanvisninger. Der er opstået en udbredt indre hjemløshed, som giver anledning til en vedvarende søgen efter sig selv og en identitet [...] Der eksisterer ikke noget uden for eller bag ved det selv, som konstitueres i en given social kontekst. Heraf følger naturligt, at den umiddelbare fremtræden, påklædning, kropsholdning osv. bliver centrale midler til konstruktion af selvet.

Jørgensen, 2002, s. 94, 96.

I lyset af Jørgensens beskrivelse af det socialt konstruerede selv, der er afhængig af ydre virkemidler, synes den narrative anvendelse af rummet at følge i logisk forlængelse af denne tendens. Med afsæt i en postmoderne præmis om, at selvet konstrueres i mødet med omverdenen, er rummet som en intentionelt indrettet plads for interaktion en central parameter for såvel selvudfoldelse som selvopfattelse.

I den sammenhæng ændres opfattelsen af rummet i forhold til fx Gadammers tidligere nævnte forståelse af rummet, som det, der omgiver, hvad der *eksisterer* i rummet (se side 37). Når rummet, som med udgangspunkt i Jørgensens opfattelse af selvet, kan forstås som et middel til konstruktion af selvet, bliver rummets funktion mere omsiggribende end blot at omgive det, der eksisterer i rummet. Rummet får samtidig en medskabende opgave i forhold til det, der findes i rummet, og det centrale spørgsmål er, i hvor høj grad rummets intentionelle konstruktioner ligger i tråd med selvforståelsen hos de, der befinder sig i rummet.

I en organisatorisk sammenhæng bliver det med andre ord afgørende, om det værdisæt og budskab, som det narrative rum søger at skabe, og som kan forstås som en medskabende faktor for de selvforståelser, der konstrueres i rummet, stemmer overens med de ønskede selvforståelser og idealer, som det enkelte individ besidder.

Jørgensen (2002, s. 93) referer til betegnelsen "*det tomme selv*", som udtryk for det selv, der søger struktur, mening og sammenhæng, og selvom begrebet er omfattende og måske i et vist omfang er mest anvendeligt i en patologisk sammenhæng, er begrebet dog samtidig en udmærket metafor for postmodernismens grundlæggende selvforståelse – at selvet som udgangspunkt ikke rummer andet, end ønsket om en konstruktion i interaktionen med andre og andet. Opfattelsen af det tomme selv kan kombineres med Lundbys (2000, s. 93) sondring mellem det *foretrukne* selv og det *sande* selv, der baserer sig på en socialkonstruktionistisk præmis om, at:

”...forskellige »selv« dukker op i forskellige kontekster, og der er ikke noget selv der er sandere end andre [...] Til trods for, at intet selv er »sandere« end noget andet, er nogle måder at præsentere selvet på at foretrække frem for andre.

Lundby, 2000, s. 113

Når spørgsmålet kommer til, om det narrative arbejdsrum har positive eller negative implikationer, er netop forståelsen af det foretrukne og / eller sande selv af afgørende betydning ud fra præmissen om, at rummet intentionelt søger at påvirke selvet i en bestemt retning. Når Lundby (ibid.) i det ovenstående forholder sig til det foretrukne og sande selv ud fra en narrativ psykologisk tilgang, tilføjer han samtidig et essentialistisk perspektiv til socialkonstruktionismen i den forstand, at selvets subjektive sandhed ikke blot forandres ved nye konstruktioner og relationer, men besidder en iboende essens, der konstant spejles i individets opfattelse af sig selv i forhold til verden i modsætning til mere radikale socialkonstruktionistiske opfattelser, der vil agitere for en konstant nydannelse af selvet i det interagerende møde med omverdenen.

Det mættede selv

De ovenstående begreber om bl.a. det foretrukne og sande selv har som nævnt deres afsæt i kliniske sammenhænge, men synes alligevel at være relevante metaforer i en generel tilgang til opfattelsen af selvet i en postmoderne kontekst. Præmissen for selvforståelsen i det ovenstående er, at selvet konstant interagerer såvel med andre som med den ydre virkelighed, og fra en ikke-patologisk indfaldsvinkel bliver denne konstante interageren og relationelle konstitution behandlet af den amerikanske socialpsykolog og socialkonstruktionist *Kenneth Gergen*³³ (2006).

Gergens primære ærinde er at forstå konsekvensen for selvet i en verden, hvor muligheden for relation intensiveres. Skønt Gergens hovedfokus er teknologiens betydning for mulige relationer, er en række af hans overvejelser mulige at overføre i forhold til selvets påvirkning *i* og *af* det narrative arbejdsrum. Udgangspunktet for Gergens analyse er opfattelsen af, at stadigt mere og mere søger en relation med selvet, og at relationen ikke nødvendigvis knyttes til andre individer, men derimod til

---

³³ Kenneth Gergen. Professor i psykologi ved *Swarthmore College*. Har skrevet en række toneangivende værker om socialkonstruktionisme, bl.a. *An Invitation to Social Construction*, og har senest udgivet *Det mættede selv*, som dette speciale refererer til.

teknologiske repræsentationer som det er tilfældet fx med TV, Internet og andre medier. Også den samfundsmæssige udvikling, ikke mindst i forhold til transport, opfatter Gergen som afgørende for forståelsen af det *relationelle selv*, der i modsætning til tidligere tider bliver funderet i stadigt flere møder af ofte mere overfladisk karakter:

De teknologiske frembringelser gennem det sidste århundrede har fremkaldt et radikalt skift i den måde, vi fremstår for hinanden på. Fremskridt inden for radio, telefon, transport, tv, satellittransmission, computere osv. har medført, at vi udsættes for et voldsomt bombardement af social stimulation. Små og stabile samfund med et begrænset antal personer, der har betydning for en, erstattes af en omfattende og stadig ekspanderende række af relationer.

Gergen, 2006, s. 8

Selvom Gergens eksempler ikke først og fremmest omfatter de fysiske omgivelser, er der i hans tankeunivers en række paralleller til funktionen ved fx det narrative arbejdsrum. På samme måde som den teknologiske udvikling i Gergens optik nærmest opstiller en relationel fordring til selvet, gør det narrative arbejdsrum det i dets intentionelle forsøg på at række ud efter individet med henblik på at påvirke den individuelle konstruktion i retning af den organisatoriske metafortælling.

Muligheden for de mange relationer, som Gergen først og fremmest tilskriver udviklingen af informationssamfundet, er i hans optik ikke nødvendigvis positiv, men forbundet med en række problematiske aspekter – ikke mindst i forhold til den individuelle selvopfattelse.

Konsekvensen, som Gergen ser den, er oplevelsen af en *mæthed*; at selvet mættes i forsøget på at favne de mange relationer, som søger at række ud efter det. I den optik bliver det mindre væsentligt, om selvet interagerer med andre selv eller med fysiske objekter, herunder rummet. Essensen er, at en række elementer, sociale såvel som symbolske, tillægges interaktive og relationelle egenskaber, som i forhold til tidligere tider – ifølge Gergen (2006) – er markant mere fremtrædende i dag.

Den narrative anvendelse af arbejdsrummet er i den sammenhæng et eksempel, der ligger i tråd med Gergens øvrige eksempler på, hvordan stadigt mere søger at interagere med selvet. Gergen konkluderer, at risikoen for den stigende interaktion er oplevelsen af, *det mættede selv*, som i læsningen af Gergen kommer til udtryk i to positioner: Dels den individuelle følelse af mæthed – en næsten patologisk tilstand af relationel

isolerethed – og dels en mere almenpsykologisk og kulturel implikation, hvor Gergen (2006, s. 163) fremhæver den stigende betydning af relationen og polemisk spørger, om vores tid bliver den, der afskaffer selvet og erstatter det med relationen. (Som et interessant kuriosum kan i den sammenhæng også nævnes et stigende klinisk fokus på relationsforstyrrelser – eksempelvis udtrykt i den danske psykolog, *Karen Vibeke Mortensens* klassiske psykopatologiske grundbog, der i sin titel beskriver den historiske udvikling: *Fra neuroser til relationsforstyrrelser*).

Selvledelse

Hvor Gergens beskrivelse af det truede selv først og fremmest omhandler en mulig konsekvens af de øgede muligheder for relation og interaktion – i denne sammenhæng i forhold til en narrativ anvendelse af arbejdsrummet – er der samtidig grund til at anlægge en mere proaktiv synsvinkel på den organisatoriske anvendelse af rummet. Det ovenstående har søgt at udforske den betydning, som en narrativ anvendelse af arbejdsrummet kan have for selvet, og på vej mod afslutningen af dette afsnit, vil jeg søge en samlende forståelse for, hvilke muligheder det narrative arbejdsrum giver, og dermed knytte anvendelsen af det narrative arbejdsrum til den ledelsestænkning, som det kan udspringe på baggrund af.

Som vist i det ovenstående er det min opfattelse, at en narrativ anvendelse af arbejdsrummet vil påvirke selvet, bl.a. ved at opstille en samlende metakonstruktion, som den individuelle selvforståelse og -opfattelse kan defineres i forhold til. Som nævnt kan dette i et organisatorisk perspektiv forstås i lyset af bl.a. det oplevelsesøkonomiske univers – men det kan samtidigt, og i denne sammenhæng mere væsentligt, forstås i lyset af tankerne fra den ledelsesmæssige disciplin, der kaldes *selvledelse*.

Selvledelse ligger i tråd med megen *Human Resource*-tænkning, og fokuserer på individets mulighed for at handle frit – at skabe handlende autonomi for selvet. Som sådan er tankegangen bag selvledelse langt fra ny, og udspringet for idealet bag selvledelsen kan ses i sammenhæng med opblomstringen af oplysningsfilosoffernes ønske om oplysning som vejen til større frihed (Andersen, 2006, s. 44). Det er imidlertid forholdsvis nyt, at selvledelsen praktiseres i virksomhederne, og den primære danske litteratur om emnet er først for alvor fremkommet efter år 2000.

Principperne bag selvledelse baserer sig i vid udstrækning på socialkonstruktionistisk tankegods (Andersen, 2006, s. 107f.), og dermed er essensen i selvledelsesbegrebet i høj grad lagt i hænderne på den enkelte organisation. Således er selvledelsen ikke en indholdsmættet ledelsesstil, men snarere en metode, der kan fyldes med forskellige idealer – dog med det fælles udgangspunkt, at individets evne til – og ønske om – at lede sig selv, er centralt. Imidlertid taler meget for, at dette dog også må gradueres, for skønt selvledelsen sætter individets ledelse af sig selv i centrum, er den samtidig et indirekte værktøj, hvormed organisationerne leder de individuelle selv. Den individuelle autonomi er derfor ikke i sig selv det højeste mål i den organisatorisk anvendte selvledelse – det er derimod det forhold, at organisationen igennem anvendelsen af selvledelsen anvender den individuelle autonomi som et ledelsesredskab, der sætter det enkelte individ i stand til, på organisationens vegne, at træffe beslutninger ved at organisationens værdier smelter sammen med selvet – frem for at beslutningerne træffes på baggrund af ledelsesmæssige diktater.

Tankerne bag selvledelsen knytter sig på mange måder til opfattelsen af det narrative arbejdsrum. Som nævnt i det tidligere har det narrative arbejdsrum potentiale til at være retningsgivende for de individuelle selvkonstruktioner og dermed sætte individet i stand til at være selvledelsen ud fra organisationens værdier, fordi de individuelle konstruktioner formes i forhold til den metakonstruktion, som fx rummet lader komme til udtryk.

Skønt mit ærinde ikke er at analysere konkrete virksomheder, men forholde mig generelt til speciallets emne, vil jeg alligevel her nævne en enkelt virksomhed som eksempel: Den fynske sparekasse, *Middelfart Sparekasse*, har i en årrække arbejdet målrettet med værdibaseret ledelse og selvledelse, og i et nyt domicil, der forventes færdigt i 2009, vil virksomhedens værdier være forsøgt repræsenteret i arkitekturen:

Vi vil have, at vores kunder skal opleve, at vi kan lide at arbejde her og at der er en særlig ånd.

*Direktør Hans Erik Brønserud i Jensen, 2006
(Min markering)*

Således går selvledelsen og anvendelsen af det narrative arbejdsrum hånd i hånd i forsøget på at skabe en *oplevelse*, der knytter sig både til kunder og medarbejdere.

Foruden oplevelsesaspektet er det det interessante, som dette eksempel belyser, at ledelsesformen, der knytter sig til det autonome selv, bliver forankret i organisationens fysiske udtryk. Den symbolske manifestation af værdier og holdninger bliver dermed et blivende fixpunkt for den valgte ledelsesform, og det stærke fokus på selvets autonomi skal dermed betragtes i forhold til netop spørgsmålet om, i hvor høj grad individet kan ændre den ledelsesmæssige og organisatoriske metafortælling, det præsenteres for i rummet.

Opsummering

Jeg har i nærværende afsnit undersøgt relationen mellem menneske og arbejdsrum igennem en behandling af sammenhængen mellem arbejdsrummet og selvet. Udgangspunktet har været det narrative arbejdsrum som en samlende metafor for det rum, der i sit fysiske udtryk søger at vise en organisations holdninger og værdier og på den baggrund påvirke til bestemte handlinger.

Med afsæt i den symbolske interaktionisme er det min opfattelse, at forholdet mellem selvet og arbejdsrummet kan forstås som en asymmetrisk symbolsk interaktion, hvor rummet kan fungere som bindeled mellem individ og organisation. Det intentionelle udtryk, som findes i rummet, bliver i interaktionen med selvet samtidig en måde, hvorpå organisationens lokale sandheder kan komme til udtryk, og med udspring i en postmoderne forståelse af, at sandheden alene konstrueres lokalt, kan arbejdsrummet forstås som et medie for den lokale sandhed, som organisationen besidder.

I interaktionen med selvet kan den lokale sandhed indlejres i det enkelte individ, og det bliver i den sammenhæng afgørende, om der er overensstemmelse mellem den sandhed, organisationen igennem rummet søger at udtrykke, og individets selvforståelse. Rummets interaktion med individet kan samtidig ses i lyset af en stigende tendens til interaktion, som ikke mindst den teknologiske udvikling har befordret.

I et organisatorisk perspektiv knytter den narrative anvendelse af rummet sig til begrebet selvledelse, der søger at skabe autonome selv, der ud fra givne værdier – eksempelvis manifesteret i det fysiske udtryk – selv kan træffe beslutninger, der er i tråd med organisationens ønsker og mål.

Jeg har i det ovenstående afsnit fokuseret på selvet og arbejdsrummet ud fra en behandling af det narrative arbejdsrum og dets implikationer på selvet. Jeg vil senere diskutere og problematisere anvendelsen af rummet. Men den diskussion vil jeg foretage med henblik på både rummets betydning for både selvet og socialiteten, og derfor vil jeg i det kommende afsnit fokusere på arbejdsrummets betydning for socialiteten med udgangspunkt i Myerson & Ross' (2003) begreber om arbejdsrummet som knudepunkt og naboskab.

Det sociale arbejdsrum - knudepunktet og naboskabet

Mit ærinde i det tidligere afsnit var at undersøge relationen mellem menneske og arbejdsrum ved at analysere rummets betydning for selvet. Jeg vil i dette afsnit fortsætte analysen af relationens betydning mellem arbejdsrum og menneske; i dette afsnit ved at fokusere på rummets betydning for forholdet *mellem* mennesker, som jeg overordnet kalder for socialiteten. Der vil være naturlige overlap i behandlingen af selv og socialitet, og jeg vil således i dette afsnit ikke kunne undgå at inddrage elementer, der også har en betydning for selvet. Men hvor det tidligere afsnit fokuserede på rummets betydning for individets selvforståelse og individuelle konstruktion, vil det nærværende afsnit dreje sig om, hvordan individer i rummet forstår sig selv såvel kollektivt som i forhold til hinanden, og hvilken betydning rummet har i denne sammenhæng.

Som metafor for rummet i denne del af specialet anvender jeg begrebet *det sociale arbejdsrum*, der som nævnt (s. 54) tager afsæt i Myerson & Ross' (2003) beskrivelse af knudepunktet og naboskabet, som har en række fællestræk, der hovedsageligt knytter sig til de sociale aspekter. Såvel knudepunktet som naboskabet sætter rummets funktion som et socialt samlingspunkt i centrum, og essensen i arbejdsrummet bliver dermed ikke alene det arbejde, der udføres, men i lige så høj grad de møder, som rummet kan facilitere.

Når jeg i det følgende vælger at behandle knudepunktet og naboskabet under ét, skyldes det, at afsnittes ærinde er rummets betydning for socialiteten, og at såvel knudepunktet som naboskabet har en lang række fællestræk i forhold til den funktion. Den primære forskel mellem Myerson & Ross' knudepunkt og naboskab, knytter sig til i hvor høj grad medarbejderen befinder sig i arbejdsrummet. Hvor knudepunktet er et rum, som en mobil arbejdsstyrke kan have som udgangspunkt og base, definerer naboskabet det rum, som medarbejderen har som fast arbejdsplads. Grundfunktionen er således i væsentlig udstrækning den samme, og selve udformningen af rummet kan være identisk.

Jeg vil således med udgangspunkt i det sociale arbejdsrum undersøge rummets betydning for socialiteten som en del af undersøgelsen af, hvordan psykologien kan begribe relationen mellem menneske og rum. Jeg vil i min undersøgelse udvælge en række faktorer, som har særlig betydning i forholdet mellem socialitet og rum, og igen skal det således præciseres, at undersøgelsens intention ikke er at give udtømmende svar, men at søge et fundament, hvorfra rummets betydning for socialiteten kan begribes i et psykologisk perspektiv. Dette fundament vil jeg i det følgende bygge op af disse elementer: Dels vil jeg undersøge betydningen af følelsen af at have *kontrol* over og *indflydelse* på rummet. Dels vil jeg undersøge rummets funktion som en *sikker base*. Og endelig vil jeg undersøge, hvordan rummet kan have en betydning i forhold til konstitueringen og funktionen af *grupper*. Jeg vil indlede med en undersøgelse af rummets betydning for oplevelsen af indflydelse og kontrol.

Indflydelse og kontrol

Den primære funktion i det sociale arbejdsrum er at understøtte de sociale processer, der faciliterer et arbejdsmarked, som bliver stadig mere specialiseret og dermed konstant mere afhængigt af samarbejde og vidensdeling. Samtidigt er det også et arbejdsmarked, som i væsentlig grad sætter individet i fokus, fordi medarbejderen traditionelt betragtes som den væsentligste ressource i videnssamfundet. I forhold til rummet bliver det dermed et centralt spørgsmål, hvordan balancen mellem dels et organisatorisk ønske om at facilitere social interaktion kan kombineres med den enkeltes oplevelse af autonomi. Dette forhold vil jeg i det følgende behandle igennem en undersøgelse af betydningen af at opleve kontrol og indflydelse over arbejdspladsen. Jeg vil efterfølgende betragte rummet i et tilknytningsperspektiv som en sikker base, og endeligt vil jeg i lyset af en Goffmann-inspireret tilgang undersøge det sociale arbejdsrums funktion som en organisatorisk scene, hvorpå ønsket adfærd kan faciliteres – og uønsket minimeres.

Jeg vil i dette afsnit sondre mellem to forståelser af kontrol: Dels vil jeg behandle den oplevede egenkontrol over arbejdspladsen, og dels vil jeg efterfølgende behandle kontrolbegrebet ud fra en forståelse af den organisatoriske kontrol; enten som en positiv opfølgning eller mere negativt som en følelse af overvågning.

Locus of control

Som udgangspunkt vil jeg fokusere på kontrolbegrebet, som det finder anvendelse hos *Julian B. Rotter*³⁴, der i sin klassiske artikel (Rotter, 1966) introducerer begrebet *locus of control* som en forståelse af, om individet oplever sig styret af ydre begivenheder, eller har en oplevelse af egenkontrol over sin tilværelse.

Young & Brand (2005)³⁵ tager afsæt i Rotters begreb, men modificerer opfattelsen, således at den oplevede kontrol i denne sammenhæng drejer sig om evnen til selv at have indflydelse på faktorer i rummet. Blandt disse faktorer er muligheden for selv at have påvirke socialiteten, herunder forholdet mellem privathed og åbenhed. Denne faktor er af afgørende betydning i forhold til netop det sociale arbejdsrum, som i væsentlig grad hylder åbenheden, hvilket helt konkret ofte kommer til udtryk i åbne miljøer, hvor muligheden for interaktion skærpes.

Figur 3: Locus of control-begrebet er i Rotters terminologi et kontinuum, hvorpå individets opfattelse af kontrol kan placeres, men altid vil være en foranderlig størrelse, der løbende påvirkes. I Young & Brand (2005) omhandler kontrollen alene indflydelsen på en række faktorer i det lokale arbejdsmiljø.

Young & Brand (2005) viser i deres forskning, hvordan den individuelle kontrol i rummet har afgørende betydning for såvel oplevelsen af jobtilfredsheden som for arbejdsproduktet. Grundresultaterne i Young & Brands (2005) forskning er ikke i sig selv nye eller overraskende, og ligger et langt stykke i tråd med en række øvrige resultater, der enten tillægger opmærksomheden eller relationen til individet en betydning i forhold til arbejdstilfredsheden. Men det væsentlige bidrag, som Young & Brand (2005) bibringer, er en interessant tilføjelse til tilsvarende forskning ved at se de

³⁴ Julian B. Rotter (1916-). Amr. psykolog med hovedinteresser i bl.a. social læring og personlighed. Forbindes med *locus of control*-begrebet, som han har været blandt de væsentlige teoretikere bag.

³⁵ So Young Lee. Forsker ved *Institute of Millennium Environmental Design and Research* ved *Yonsei University* i Seoul.

Jay L. Brand. Kognitiv psykolog. Forsker i arbejdspladsens betydning for hverdagslivet ved designgruppen *Haworth Inc.* i USA.

fysiske, sociale og psykiske omgivers betydning i lyset af et kontrol-begreb, der knytter sig til individets *oplevede* indflydelse på arbejdspladsen.

Hvor det sociale arbejdsrum, som såvel knudepunktet som naboskabet er udtryk for, aktivt søger at facilitere en konstant mulighed for interaktion og møde, er det i Young & Brands optik afgørende, at individet samtidig selv har mulighed for at påvirke graden af interaktion. I et indflydelses-perspektiv er det dermed ikke i sig selv den intense mulighed for socialitet, der er afgørende, men derimod den individuelle oplevelse af autonomi over rummet. Muligheden i det sociale arbejdsrum er så at sige at *skabe rum* for en høj grad af indflydelse, mens udfordringen kan være, at selve indretningen minimerer graden af autonomi, hvilket med udgangspunkt i Young & Brand (2005) kan føre til såvel en dårligere oplevelse af klimaet såvel som nedsat produktivitet.

Kontrol og tilknytning

Young & Brands forskning indikerer en stærk sammenhæng mellem såvel oplevelsen af individuel indflydelse, socialitet som arbejdstilfredshed, og peger dermed på rummet som mere end blot en ramme omkring det, der er i rummet, men også som en væsentlig faktor for individuel oplevelse af trivsel. Med andre ord bliver der til rummet tilføjet en interagerende dimension, som skaber en relation mellem rummet og de individer, der befinder sig i rummet. I det sociale arbejdsrum er det med udgangspunkt i Young & Brand centralt, at individet kan have indflydelse på rummet, og ses dette i lyset af anden forskning, kan rummet forstås som et individuelt og socialt *tilknytningsobjekt*.

Forståelsen af rummet som et tilknytningsobjekt ligger i forlængelse af anvendelsen af *locus of control*-begrebet i forhold til rummet, som Young & Brand (2005) var repræsentanter for. Forståelsen af den oplevede kontrol implicerer, at rummet er et fixpunkt, som individet selv kan påvirke, og dermed knytter kontrol-forståelsen indirekte an til tilknytningsteoriens opfattelse af rummet som en *sikker base* for individet.

I forståelsen af rummet som et tilknytningsobjekt, er Igor Knez³⁶ (2005) forskning interessant, idet han forholder sig til det oplevede tilhørsforhold til rummet. Skønt Knez

---

³⁶ Igor Knez. Svensk psykolog, Ph.D. Lektor ved universitetet i Gävle med forskningsinteresse inden for bl.a. indendørsmiljø.

(2005) ikke specifikt analyserer arbejdsrummet, men derimod generelt steders betydning i forhold til tilknytning og identitet, og genstanden dermed er bredere end hos Young & Brand, er resultaterne alligevel anvendelige i denne sammenhæng, fordi Knez' resultater er af generel karakter, og i forståelsen af steder beskriver ethvert designet miljø, som individet er en del af. Knez (2005) forsøger i definitionen af stedet som et bredt forstået miljø dermed at sikre en høj ekstern reliabilitet (se side 44f.) i forhold til, at undersøgelsens resultater i Knez' optik bør være gældende i enhver sammenhæng og i forhold til ethvert sted.

Knez (2005) viser, at stedets betydning – og ikke mindst den tid, der tilbringes på stedet – er centralt i forhold til den individuelle *oplevelse* af tilhørsforhold. Med andre ord viser Knez, når hans forskning anvendes analogt i arbejdsrummet, at jo længere tid et individ har været i et rum, des større vil dets oplevede tilknytning være.

Knez (2005) bidrager i forhold til arbejdsrummet med en række interessante overvejelser. Hans primære ærinde er at opstille en matematisk model, der udtrykker en kausalitet imellem tiden forbrugt i rummet og oplevelsen af tilknytning. På mange måder er en sådan model problematisk, først og fremmest fordi dens empiriske grundlag er sparsomt, og problemet med modellen knytter sig dermed hovedsageligt til dens validitet såvel som til den eksterne reliabilitet. Derimod er det teoriapparat, som Knez (2005) knytter til modellen både relevant og interessant. Foruden at præcisere en sammenhæng mellem tiden i rummet og oplevelsen af rummet, placerer Knez forståelsen af stedet i rammerne af tilknytningsteorien, inden for hvilken begrebet om den sikre base har sit udspring, og et relevant spørgsmål bliver dermed, om og hvordan rummet kan forstås som en sikker base.

Rummet som en sikker base

Oplevelsen af den sikre base knytter sig til et spændingsfelt, der både omhandler betydningen af det konkrete rum såvel som betydningen af socialiteten. Den sikre base knytter sig som begreb primært til de psykologiske faktorer, og i udgangspunktet sjældent til et fysisk rum, men metaforen er ikke langt væk at hente, fx i Holmes' (2003, s. 17) beskrivelse af den sikres bases parametre:

...konsistens, pålidelighed, lydhørhed, ikke-besiddende varme, faste grænser. Dette internaliseres forhåbentlig som et ”sted” i psyken, som patienten kan opsøge, når han har problemet, også når terapien er afsluttet.

Holmes, 2003, s. 17

Skønt Holmes sigter mod den terapeutiske anvendelse af den sikre base, er begrebet muligt at overføre analogt til en generel tilknytningsforståelse, og Holmes' beskrivelse af basen som et ”sted” i psyken” ligger dermed i naturlig forlængelse af Knez' (2005) forståelse af stedet som en sikker base. I lyset af det sociale arbejdsrum – og ikke mindst specifikt arbejdsrummet som knudepunkt – er forståelsen af rummet som en sikker base et centralt begreb i forsøget på at begribe rummets reelle funktion.

Det sociale arbejdsrum – og specielt knudepunktet – har i Myerson & Ross' forståelse aktivt som formål at sikre et knudepunkt og en binding, som individet kan vende tilbage til. Og basens karakter bliver i den sammenhæng både rummet som tilknytningsobjekt såvel som interaktionen med de øvrige i rummet. Holmes (2003, s. 19) opsummerer, at ”...i det omfang der ikke er en tryk base udenfor, må den konstrueres i selvet” – og essensen i det sociale arbejdsrum er netop at skabe den base uden for individet, og dermed sætte individet i stand til at opleve rummet og interaktionen i rummet som en ydre tryk base. (Det er her væsentligt at bemærke, at oplevelsen af rummet som tryk base ikke er en modsætning til forståelsen af den indre trykke base (”stedet i psyken”), men derimod som en tilføjelse jf. Holmes' (2003, s. 19f) sondring mellem indre og ydre baser, der ikke forstås som et enten / eller, men som et både / og).

Individets oplevelse af tilknytning til rummet, som Knez argumenterer for, tilføjer en ekstra dimension i forhold til den symbolske interaktionisme, som jeg i det tidligere afsnit forstod individets relation til rummet igennem. Tilknytningen til rummet er både en tilknytning til det konkrete rum og samtidig en tilknytning til individerne i rummet, hvorved den sociale interaktion i rummet bliver tilføjet en særlig værdi. Men når udgangspunktet for forståelsen af interaktionen ikke længere alene tager afsæt i den symbolske betydning, men samtidig tilføjer en tilknytningsdimension og ikke mindst en opfattelse af rummet og socialiteten som en sikker base, tilføjes interaktionen samtidig en særlig karakter, fordi oplevelsen af den sikre base er et afgørende parameter for

individets forståelse af basal tryghed, og dermed af langt mere essentiel betydning end den symbolske interaktion i sig selv.

I forhold til socialiteten i rummet står således på den ene side individets behov for kontrol og indflydelse, på den anden side rummets og socialitetens betydning for den individuelle oplevelse af den sikre base. Men i arbejdsrummet tilknyttedes endnu en dimension, idet kontrol-aspektet i en arbejdsmæssig sammenhæng ikke alene handler om individets indflydelse på omgivelserne, men samtidig om organisationens mulighed for at kontrollere individet.

Når kontrol anvendes med udgangspunkt i Rotters førnævnte opfattelse, balancerer kontrolbegrebet på et kontinuum mellem individets oplevelse af selv at kontrollere sin verden (indre kontrol) versus oplevelsen af, at andre kontrollerer ens verden. Kontrol er i den henseende i væsentligt omfang synonymt med indflydelse og omhandler derved, i hvor høj grad individets handlinger har konsekvens for dets liv. Kontrol kan imidlertid også forstås i en anden betydning, der i en organisatorisk sammenhæng ikke er mindre væsentlig. Her omfatter kontrol-begrebet det, der balancerer mellem den positive opfølgning og den restriktive overvågning, og drejer sig om organisationens – eller øvrige individers – evne til og interesse for at beskue og / eller føre tilsyn med individet og dets handlinger. Jeg vil i det følgende behandle denne form for kontrol, som jeg vælger at kalde den organisatoriske kontrol.

Den organisatoriske kontrol

Den organisatoriske kontrol omhandler (mindst) to poler: Dels det ledelsesmæssige tilsyn med organisationens medarbejdere, og dels det intersubjektive tilsyn individerne imellem. Kontrollen kan omfatte såvel et eftersyn af de arbejdsopgaver, der udføres, såvel som en konkret betragtning af handling og ageren generelt.

I det sociale arbejdsrum kan opfattelsen af den organisatoriske kontrol imidlertid forandre karakter netop på grund af socialitetens rolle. Nyere forskning (fx Hansen, 2007) anvender *Jeremy Bentham*³⁷ klassiske fængelskonstruktion, *Panoptikon*, som

---

³⁷ Jeremy Bentham (1748-1832). Engelsk filosof og jurist. Foruden at tegne *Panoptikon* var han en væsentlig tænker inden for utilitarismen.

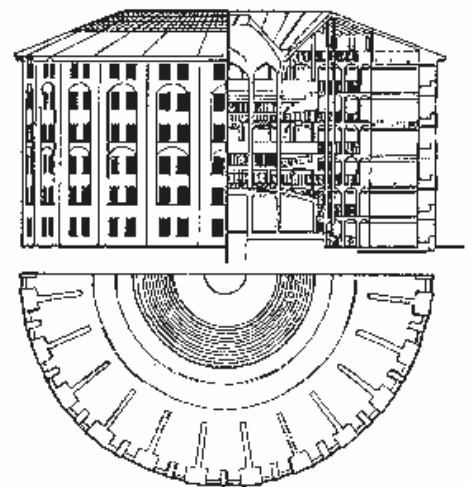

metafor for den indirekte kontrol, det sociale arbejdsrum bevidst eller ubevidst kan være katalysator for.

Grundtanken i den panoptiske overvågning er, at overvågningen finder sted fra et midterpunkt, som på grund af modlys ikke er synligt fra de enkelte celler. Dermed er det altid uklart, hvem der bliver overvåget, og med minimale ressourcer skabes der dermed en usynlig alvidenhed, som kan betragtes som en intrapsykisk kontrolinstans, hvis funktion i princippet er uafhængig af den reale kontrol, men alene har betydning på grund af kontrollens *oplevede* karakter.

Den panoptiske overvågningsfilosofi kan overføres til det sociale arbejdsrum derved, at det i arbejdsrummet bliver socialiteten, der transformeres til en alvidende beskuer, som sætter individet ude af stand til at vide, hvornår det er genstand for kontrol (Hansen, 2007, s. 42f.). Socialiteten i rummet bliver dermed tilført en ny betydning, som i en vis forstand indirekte overtager en opgave, der tidligere var af ledelsesmæssig karakter. Kontrollen og overvågningen er afgørende knyttet til rummets konstruktion, på samme måde som det var tilfældet med det oprindelige Panoptikon-projekt, og det er særligt i indretningen af åbne sociale arbejdspladser, der muliggør en høj grad af interaktion, at den panoptiske metafor kan være en relevant beskrivelse af den individuelt oplevede kontrol, som enten socialiteten eller lederens placering i rummet kan være årsag til.

Oplevelsen af en panoptisk overvågning i arbejdsrummet knytter sig på flere måder til det tidligere behandlede: I en vis forstand vil en konsekvens af selvledelsen (se side 70f.) være en gensidig regulering, der transformerer en ydre real kontrol, fx fra ledelsen, til en indre *oplevelse* af social overvågning, fordi opfattelsen af ledelse i princippet vil skifte fra at være en ekstern faktor og til at være håndteret og udført af individet selv. Rummet tilføres i den sammenhæng en ledelsesmæssig dimension: Ikke nødvendigvis som et intentionelt ledelsesudtryk, som det var tilfældet i det narrative arbejdsrum, men

Figur 4: En klassisk illustration af Panoptikon, som fra midten giver mulighed for overvågning af samtlige celler.

som en indirekte modifikator for såvel den individuelle og sociale adfærd og handling i rummet.

Den panoptiske metafor er et interessant eksempel på en mekanisme, som på den ene side knytter sig til rummets reale udtryk – fx i forhold til rummets mulighed for interaktion og transparens – men samtidig først og fremmest er en *oplevet* virkelighed for de, der er i rummet. Oplevelsen af panoptisk kontrol på arbejdspladsen kan dermed måske samtidig forstås bredere end som kontrol og overvågning alene, og i den sammenhæng kan det være relevant igen at inddrage Rubins (1916) figur-grund-dialektik (se også s. 38f.).

Rubin fremhæver, at vi oplever meningsfulde helheder, og genanvendes Rubins vase som eksempel, er essensen, at når fokus lægges på vasen i Rubins figur, vil ansigtet ikke være synligt og omvendt. Det er med andre ord figuren, der er det synlige, mens grunden overses. Samme metafor kan overføres til arbejdsrummet i forhold til oplevelsen af den panoptiske kontrol, for med Rubins begreber kan den individuelle oplevelse af overvågning samtidig forstås som en manglende evne til at agere i grundperspektivet – eller rettere: At individet altid i rummet tilhører figur, fordi det altid tillægges kollektiv opmærksomhed.

Det samme kan forstås ved hjælp af Goffmanns begreber om *frontstage* og *backstage*, der er beslægtede med Rubins, men dog med differencer: I Rubins optik er figur en del af grund, og omhandler blot det, der tillægges særlig opmærksomhed – en central del af den samlede helhed. I Goffmanns forståelse er frontstage beslægtet med figur i den forstand, at frontstage er det, der tillægges særlig opmærksomhed, men står samtidig som en modsætning til backstage, der ikke blot som grund er det resterende hele, men derimod betoner den del af helheden, som, hvis den blev betragtet, ville bryde med det overordnede indtryk, som frontstage opstiller. På en vis måde er Goffmanns begreber derfor mere facetterede end Rubins, og tilføjer i forhold til den panoptiske oplevelse af overvågningen i rummet en interessant forståelsesramme: I Goffmanns optik kan individets handling i rummet ses som en frontstage-handling, og den konstante oplevelse af overvågning kan forstås som en manglende evne til at træde backstage. Oplevelsen af panoptisk overvågning kan dermed forstås som udtryk for, at individet

altid er ”på scenen”, som i denne sammenhæng må forstås som den socialitet, som netop er essensen i det sociale arbejdsrum.

Staging

Med Goffmann-begreber kan den panoptiske overvågning med andre ord betragtes som en konstant frontstage-situation for individet, hvorved det ikke bliver hverken overvågningen eller kontrollen, der i sig selv er det centrale parameter, men derimod den manglende mulighed for privathed, som backstage giver. Heidi Lund Hansen³⁸ (2007 s. 92f.) har, inspireret af Goffmann, foreslået, at det sociale arbejdsrum³⁹ kan forstås som en konstant scene, der anvendes til både at fremhæve organisationens positive værdier såvel som præcisere holdninger, der er i strid med den samlede opfattelse. I Hansen (ibid.) anvendes begrebet *staging* som et samlende begreb, der om ikke afskaffer backstage-forståelsen så dog betoner, at backstage bliver minimeret. Og indirekte bliver staging-begrebet knyttet til den tidligere nævnte selvledelse, idet den ledelsesmæssige udfordring i det sociale arbejdsrum i Hansens optik er baseret på et dialektisk forhold mellem den individuelle hhv. den kollektive scene:

Therefore, stage management is managing the stage (the new office) displaying the proper performance, producing an impression of the employee's self in the mind of the "audience" (colleagues, managers and gatekeepers). As such, the employee displays him-/herself as someone to someone. Sometimes the display is intended, and sometimes display happens due to the openness of the office and the ever-present potential to be seen.

Hansen, 2007, s. 97

I Hansens (2007) optik er scenen i det sociale arbejdsrum et bevidst organisatorisk valg, som både har en betydning for den organisatoriske praksis i forhold til fortolkningen af værdier og i relation til den individuelle adfærd i rummet. Som på en scene bliver den gode adfærd belønnet, mens den adfærd, der er ude af trit med stykkets karakter, bliver

---

³⁸ Heidi Lund Hansen. Cand.mag., ErhvervsPhD. Har i samarbejde med COWI forsket i læringsrum og arbejdsrum.

³⁹ Hansen (2007) tager udgangspunkt i Francis Duffys begreber omkring *New Office* og dermed ikke i Myerson & Ross. Udgangspunkt er dog den sociale dimension af *New Office*, hvorfor jeg finder, at overvejelserne kan bruges analogt i forhold til den opfattelse af det sociale arbejdsrum, jeg anvender i dette speciale.

korrigeret. Staging har dermed samtidigt som formål at udvikle den ønskede organisatoriske praksis, som også kan tages væk fra det konkrete rum og anvendes i mødet med organisationens øvrige interesser. Som sådan dækker staging dermed både over den interaktion, som finder sted i rummet, og samtidig over de handlinger, som rummet kan bruges som øvelokale for.

Det er dermed ikke utilsigtet, at rummet søger at blive en konstant frontstage og at oplevelsen af interaktion i rummet kan forstås ud fra figur snarere end grund, idet funktionen netop er, at interaktionen konstant iscenesættes og bevidstgøres. Udfordringen kan imidlertid være, at den konstante fremhævelse af interaktionen i rummet kolliderer med de øvrige funktioner, som rummet kan have: Oplevelsen af rummet som sikker base kan trues, når muligheden for privathed minimeres, og ligeledes kan oplevelsen af den individuelle indflydelse på rummet forringes, hvis rummets primære funktion er at fungere som scene, der i større eller mindre grad transformerer individerne i rummet til aktører i et organisatorisk stykke.

Jeg har i det ovenstående behandlet det sociale arbejdsrum ud fra en analyse af indflydelse og kontrol og herunder beskæftiget mig med staging-begrebet som en forståelse af, hvordan rummet påvirker den intersubjektive interaktion. Jeg vil i det følgende fortsætte denne undersøgelse ud fra et fokus på rummets betydning for grupper og på den sociale identitet.

Grupper og social identitet

Som et andet tema for rummets sociale funktion, vil jeg i det følgende behandle rummets betydning i forhold til grupper. Dette knytter sig både til staging-fænomenet, fordi spillet i rummet kan være med til at definere nye sociale konstellationer, men samtidig knytter dannelsen af grupper sig også til rummet generelt, fordi den fysiske indretning kan være afgørende i forhold til, hvordan individer oplever deres gensidige tilknytning.

Social identifikation i rummet

I en organisatorisk sammenhæng kan gruppedynamik forstås fra flere synsvinkler, og jeg vil i det følgende tage afsæt i teoridannelsen omkring den sociale identitet, som

Henri Tajfel⁴⁰ var en afgørende skikkelse for formuleringen af, og som Ashfort & Mael⁴¹ (1989) bragte ind i en organisatorisk sammenhæng.

Når jeg vælger teorien om social identitet som ramme for behandlingen af rummets betydning for grupper, skyldes det, at denne teoridannelse som den første indoptager begrebet *identifikation* i en gruppedynamisk analyse af organisationen. Hvor gruppetilhørsforhold tidligere ofte blev beskrevet ud fra forståelsen af individernes *internalisering* af organisationens værdier og *commitment* til disse, fremhæver teorien om den sociale identitet, at såvel den intersubjektive som interorganisatoriske *identifikation* er en afgørende faktor for opfattelsen af grupper. Identifikationen er i denne sammenhæng central, fordi rummets indflydelse på den organisatoriske gruppedynamik ikke alene drejer sig om at give individet oplevelse af at tilhøre en værdibaseret gruppe (som såvel det narrative som det sociale arbejdsrum i sig selv kunne være katalysator for), men samtidig handler om den fysiske forbundethed, som tilknytningen til – og placeringen i – samme rum kan være med til at skabe.

Den forbundethed, som rummet kan være med til at skabe, behandler Auburn & Barnes⁴² (2006), som fremhæver, hvordan stedet kan skabe et ”vi-forhold” [eng.: *we-relationship*], og opfatter dette som en væsentlig faktor ved den teoridannelse, som de benævner *stedets psykologi* [eng.: *psychology of place*]. Skønt Auburn & Barnes’ primære ærinde er at forstå rummet ud fra en arkitekturpsykologisk tilgang og ikke en socialpsykologisk, er deres betoning af stedets – og dermed rummets – betydning for et ”vi-forhold” en interessant dimension, som kan bringe væsentlige tilføjelser til rummets betydning for dannelsen af den sociale identitet. Forståelsen af rummets betydning for et ”vi-forhold” kan ses i lyset af flere forhold: Som tidligere nævnt (s. 78) har tiden i rummet en betydning for oplevelsen af tilknytningen til rummet, og tilsvarende er det muligt, at den tid, der bruges med øvrige individer i rummet samtidig kan skabe en øget

---

⁴⁰ Henri Tajfel (1919-1982). Britisk socialpsykolog. Udgav en lang række bøger, og blev specielt kendt for sit arbejde med teorien om social identitet (Social Identity Theory).

⁴¹ Blake E. Ashfort, *Concordia University*. Fred Mael. *Wayne State University*. De to forskere var de første, der anvendte teorien om social identitet i en organisatorisk sammenhæng med deres klassiske artikel (1989) *Social Identity Theory and the Organization*

⁴² Timothy Auburn, *School of Psychology* ved universitet i Plymouth, UK.

Rebecca Barnes. *Peninsula Medical School*, universiteterne i Exeter og Plymouth, UK.

social tilknytning – eller at fælles tilknytning til rummet samtidig skaber øget fælles social tilknytning, og at rummet dermed anvendes som et fælles identifikationsobjekt, der bliver et socialt bindeled mellem individer.

I forståelsen af det sociale arbejdsrum er der flere forhold, der kan have betydning i forhold til dannelsen af et ”vi-forhold”: Dels, som nævnt, den fælles identifikation med / i rummet, som specielt kan give en forståelse af gruppedynamikken i knudepunktet, som er et episodisk mødested for individerne i organisationen, og dermed ikke en daglig base. I knudepunktet, hvor grundtanken er, er der en løbende variation mellem hvem, der anvender rummet, vil det i mindre grad være mængden af tid i rummet, der er afgørende for oplevelsen af et tilhørsforhold, men i stedet sandsynligt, at dannelsen og opretholdelsen af grupper dels baserer sig på ikke-rumlige forhold, som egentlig er udgangspunktet i teorien om den sociale identitet, og dels at identifikationen, i det omfang den knytter sig til rummet, baserer sig på elementer, der har tilknytning til den symbolske interaktionisme, hvor rummet gøres til interagerende genstand mellem individer, og hvor et gruppetilhørsforhold ud fra teorien om social identitet kan forstås som en *psykologisk gruppe*, hvis fællestræk er den gensidige tilknytning til det specifikke rum.

Ashfort & Mael (1989) definerer begrebet psykologisk gruppe, som på flere måder modsvarer opfattelsen af et ”vi-forhold”. Den psykologiske gruppe forstås som ”...*en samling af mennesker, der deler den samme sociale identitet eller definerer sig ud fra medlemskab af samme sociale kategori*” (ibid., s. 24, egen oversættelse). I lyset af Auburn & Barnes’ opfattelse af, at rummet kan skabe et ”vi-forhold”, kan man, kombineret med Ashfort & Mael, forstå rummet som facilitator for en psykologisk gruppe. I den oprindelige formulering af teorien om social identitet, som Tajfel er foregangsmand for, er det et grundelement, at dannelsen af grupper og oplevelsen af social identitet er baseret på et ofte minimalt grundlag, men at effekten af den sociale identitet alligevel er markant. Derfor er det ikke langt fra Tajfels udgangspunkt at antage, at tilknytningen til samme rum i sig selv kan være facilitator for oplevelsen af social identitet mellem individerne i rummet, og at disse, med udgangspunkt i Ashfort & Mael, dermed danner en psykologisk gruppe, hvis fællesnævner bl.a. er rummet.

Hvis udgangspunktet ikke som i det ovenstående er knudepunktet, men naboskabet, der forstås som et arbejdsfællesskab, hvor den daglige interaktion mellem de samme individer er høj, kan rummets betydning for gruppedynamikken forstås på flere måder: Dels vil de ovennævnte mekanismer stadig gøre sig gældende, suppleret med betydningen af tiden i rummet for oplevelsen af tilhørsforhold (som behandlet hos Knez, 2005). Men samtidig kan naboskabet illustrere betydningen af *afstand* i rummet, som jeg i det følgende vil behandle.

Afstand

Afstandens betydning for interaktionen i rummet er omtalt hos *Roessler*⁴³ (2003, s. 46f.) med udgangspunkt i *Edward T. Halls*⁴⁴ sontring mellem 4 afstandszone:

- Den **intime** afstand: Ml. 0-45 cm.
- Den **personlige** afstand: Ml. 50 cm. – 1,30 m.
- Den **sociale** afstand: Ml. 1,30 – og 3,75 m.
- Den **officielle** afstand: Over 3,75 m.

Roessler anvender Halls afstandszone i forståelsen af den menneskelige interaktion i åbne rum, specifikt idrætsrum, der er kendetegnet ved, at rummets åbenhed sætter individet i stand til at kontrollere afstanden til andre på samme måde som på offentlige pladser. ”*Mennesker har generelt en tendens til at trække sig væk fra de dele af rummet, hvor trafikken er størst*”, konkluderer Roessler med reference til forskning inden for placeringen på offentlige steder (Canter, 1974 i Roessler, 2003). Denne konklusion er imidlertid problematisk i det sociale arbejdsrum, hvor rummets funktion netop er at stimulere til øget interaktion, og hvor et redskab til dette kan være at reducere afstande.

---

⁴³ Kirsten Kaya Roessler. Cand. Psych., Ph.D.. Lektor ved *Center for forskning i Idræt, Sundhed og Civilsamfund* ved *Syddansk Universitet*. Er blandt de første danske bidragsydere inden for arkitekturpsykologien med bogen *Arkitekturpsykologi – idrætsrum som med- og modspiller* (Roessler, 2003).

⁴⁴ Edward T. Hall (1914-). Amerikansk antropolog og kulturforsker. Har blandt andet studeret afstandes betydning i forskellige kulturer, hvilket har ført til opstillingen af de ovenfor nævnte afstandszone.

Den individuelle mulighed for kontrol over afstanden til andre bliver med andre ord påvirket af rummets indretning, som en væsentlig regulator for dannelsen og opretholdelsen af ”vi-forhold”. Skønt afstande, eller for den sags skyld rummet i øvrigt, oftest ikke behandles i teorier om gruppedynamik, ej heller i litteraturen om social identitet, er det i en organisatorisk kontekst en ikke uvæsentlig faktor, fordi arbejdsrummets indretning kan være afgørende for samarbejdsrelationer i organisationen. Det sociale arbejdsrum er i sin grundform ikke alene en indretningstype, men har samtidig også en organisatorisk betydning, fordi redueringen af afstande kan være en medvirkende faktor dels for skabelsen af ”vi-forhold” og psykologiske grupper, og samtidig kan have indflydelse på strukturen og hierarkiet i organisationen. Fordi det sociale arbejdsrum, hvad enten det kommer til udtryk i naboskabet eller knudepunktet, søger at facilitere socialitet på tværs af organisatoriske skel, kan rummet samtidig betragtes som en organiseringsform, som i væsentligt udstrækning dels gør brug af dannelsen af ”vi-forhold”, og dels anvender afstand som faktor for dannelsen og opretholdelsen af grupper.

Opsummering

I det ovenstående afsnit har jeg undersøgt anden del af spørgsmålet om relationen mellem menneske og arbejdsrum ved et behandle sammenhængen mellem arbejdsrummet og socialiteten. Mit afsæt har været det sociale arbejdsrum, som jeg har forstået som et fælles begreb for knudepunktet og naboskabet, der begge har den sociale interaktion som et bærende element i arbejdsrummets funktion.

Jeg har undersøgt en række faktorer, der kan forstås som et fundament for en psykologisk begribelse af forholdet mellem rum og socialitet, og jeg har fokuseret på bl.a. rummets påvirkning på den oplevede indflydelse og kontrol samt rummets betydning for konstitueringen og opretholdelsen af grupper og social identitet.

Jeg har sondret mellem dels den individuelle oplevelse af kontrol / indflydelse over rummet og den organisatoriske kontrol / tilsyn i rummet.

Med udgangspunkt i begrebet *locus of control* kan den individuelt oplevede kontrol i rummet have betydning for såvel jobtilfredshed som for arbejdsproduktet, og i forhold til socialiteten er det væsentligt, at den oplevede kontrol ligeledes omhandler individets

evne til at påvirke graden af interaktion. Den oplevede kontrol kan i lyset af tilknytningsteorien modificere forståelsen af rummets betydning til samtidig at fungere som et tilknytningsobjekt for individet og som en oplevelse af en sikker base. Dels vil oplevelsen af tilknytning være knyttet til den tid, der bruges i rummet, og dels vil oplevelsen af en sikker base knytte sig til individets oplevelse af indflydelse på / i rummet.

Når kontrol ikke omhandler den individuelle indflydelse, men den organisatoriske kontrol / tilsyn, kan rummet have betydning for den gensidige intersubjektive kontrol. Denne kontrol har jeg beskrevet ud fra en panoptisk forståelse af, at kontrollen transformeres fra en ydre real kontrol (fx fra ledelsen) til en indre psykologisk kontrolinstans, der på grund af den konstante mulighed for interaktion i rummet kan betyde, at individet altid oplever at være frontstage, og at muligheden for at trække sig tilbage til grund eller backstage minimeres. I lyset af det Goffmann-inspirerede begreb staging kan denne funktion decideret være et mål i rummet, idet den konstante frontstage-position samtidig kan være en måde, hvorpå den organisatoriske adfærd defineres og udleves.

Foruden indflydelse og kontrol har jeg i afsnittet også behandlet grupper og social identitet, hvor rummet i lyset af teorien om social identitet kan forstås som en facilitator for ”vi-forhold”, der kan modsvare forståelsen af en psykologisk gruppe som en enhed af mennesker, der definerer sig ud fra medlemskab af samme kategori; i denne sammenhæng tilknytning til det samme rum.

Afstanden i rummet kan have indflydelse på såvel konstitueringen som opretholdelsen af grupper, og et væsentligt værktøj i arbejdsrummet til direkte påvirkning af gruppedynamik, kan være ændring i den fysiske afstand mellem individerne i rummet.

Jeg har i dette afsnit og det foregående søgt at begribe arbejdsrummets betydning for hhv. selvet og socialiteten. I det kommende afsnit vil jeg diskutere muligheder og risici ved en intentionel anvendelse af arbejdsrummet.

Rummet – ressource eller risiko?

Jeg har i de forrige afsnit søgt at undersøge, hvordan relationen mellem menneske og rum kan begribes igennem psykologien via en behandling af forholdet mellem rum og hhv. selv og socialitet. De forrige afsnit har opstillet en række begreber at begribe med, og jeg vil i dette afsnit søge at samle nogle af de elementer, som de tidligere afsnit har belyst. Først og fremmest vil jeg i dette afsnit fokusere på et tillægsspørgsmål til specialets hovedspørgsmål: For når jeg i det tidligere har søgt et psykologisk begrebsapparat til at forstå rummet med, melder der sig i samme henseende en ny og væsentligt tilføjelse, nemlig hvad *konsekvensen* af en psykologisk tilgang til rummet er.

Dette spørgsmål er i sig selv omfattende, og kunne, for at blive behandlet fyldestgørende, gøres til genstand for en afhandling i sig selv. Min intention med dette afsnit er således alene en afrundende diskussion og perspektivering af en række af de emner, som det foregående har belyst.

En psykologisk tilgang til rummet

Jeg har i det foregående argumenteret for, at psykologien som fag og videnskab kan begribe forholdet mellem menneske og rum, og dermed også agiteret for, at rummet som genstand har en psykologisk betydning. Jeg har funderet denne argumentation i bl.a. arkitekturpsykologien og i forståelsen af, at menneskers møde med rummet kan forstås som en symbolsk interaktion. Ligeledes har jeg fokuseret på sammenhængen som genstand, og i den henseende set rummet som en del af individets sammenhæng, hvorigennem individets tilknytning til rummet samtidig bliver tilknytningen til omverdenen.

Jeg har behandlet arbejdsrummets betydning for selv og socialitet, og med en lang række begreber har det været intentionen i det foregående, at der gradvist kunne forme sig et fundament, hvorfra det var muligt at begribe rummet i en psykologisk sammenhæng. At opstille dette fundament betyder imidlertid ikke alene, at grundstenen er langt til et analyseredskab til en psykologisk forståelse af rummet; det implicerer

samtidig, at de psykologiske begreber, hvormed rummet kan begribes, giver redskaber til at skabe *ændringer* i rummet med en specifik psykologisk intention.

Skønt målet med min behandling ikke har været at være handlingsanvisende, vil en række af de forhold, som jeg har behandlet, kunne transformeres til handling, og i det hele taget er det arkitekturpsykologiske felt et område, hvis resultater balancerer imellem at være analyserende / konstaterende – og samtidig forholdsvis let kan konverteres til handlingsanvisende praksis.

Man kan indvende, at en række andre grene af psykologien med lige så stor lethed kan gøres til handling, men den del af psykologien, der beskæftiger sig med rummet, skiller sig på et afgørende punkt ud: Når det rumlige anvendes som psykologisk parameter – eller for endnu engang at anvende en Rubin-metafor: Når rummet gøres til figur i psykologien – da bliver påvirkningen af en anden karakter, end psykologien traditionelt benytter sig af; ikke kun som en intersubjektiv relation eller social konstruktion, men samtidig som et konkret rumligt udtryk, i hvilket individet i interaktionen med rummet må finde sig selv. Rummet bliver med andre ord en fysisk manifestation af de psykologiske forhold, som fx en organisation ønsker omsat til virkelighed.

Der, hvor psykologien traditionelt har anvendt stedet og rummet som parameter, er bl.a. i forhold til miljøterapi og det terapeutiske rum i almindelighed, hvilket, som nævnt indledningsvis (se side 11), dog ikke altid tillægges særlig betydning. Men i det omfang, rummet i en terapeutisk sammenhæng anvendes som psykologisk parameter, er det samtidig et grundvilkår, at rummets intentionelle funktion må være at understøtte den forandring, som er ønsket i terapien. Selvom rummet i en terapeutisk henseende anvendes som et tavst redskab i den forstand, at dets intentionelle funktion ikke nødvendigvis klargøres for klienten, er det dog alligevel ud fra et udgangspunkt om, at hele terapiens *setting* – og dermed også rummet – kan bringes til anvendelse, samt at klienten må være indstillet på, at terapiens formål netop er at påvirke såvel selvopfattelse som personlighed.

I en arbejdsmæssig sammenhæng er det imidlertid ikke nødvendigvis givet, i hvor stort omfang arbejdet har legitimitet til at forme individet, og dermed er den intentionelle anvendelse af psykologiske mekanismer i en organisatorisk kontekst samtidig et etisk anliggende: For når rummet anvendes til at skabe et organisatorisk udtryk, som

individet skal søge at indoptage, eller til at påvirke interaktionen i rummet, da bliver det et væsentligt spørgsmål, i hvor høj grad rummets intentioner er i overensstemmelse med individets ønsker, som jeg bl.a. har behandlet det i forhold til individets sande og foretrukne selv (se side 66f.)

Etikken og rummet

At rummets udtryk påvirker individet er ikke nyt, ej heller at rummets indretning kan forme interaktionen. Men det er af afgørende betydning i hvor høj grad rummets påvirkning af individet er udtryk for en organisatorisk intentionalitet, idet rummet dermed aktivt tilføres en magtdimension, som søger at påvirke såvel holdning som handling hos de, der er i rummet.

Den etiske udfordring, som en intentionel anvendelse af rummet stiller, knytter sig til det etiske aristoteliske grundspørgsmål: Hvad er godt – hvad er det gode? Den udfordring, der knytter sig til anvendelsen af rummet som facilitator for en organisatorisk metakonstruktion, er ikke rummets alene, men en generel udfordring i en postmoderne tradition: For det gode må nødvendigvis forholde sig til, hvad der er sandt og falsk. Men hvis selv dette blot er en konstruktion – og i denne sammenhæng en konstruktion, som interorganisatorisk kan forandres – da vil det gode kunne ændre karakter i samme grad som sandhedsforståelsen.

Dog må det alligevel være muligt at søge fixpunkter, der forholder sig til det gode – eksempelvis forståelsen af, at individets møde med organisationen samtidig må være et møde, der er i overensstemmelse med individets foretrukne og sande selv.

I forståelsen af, at organisationen anvender rummet som staging er det imidlertid en risiko, at menneskene i rummet bliver rollehavere i et spil, som de ikke ønsker, og dermed gidsler i en fortælling, der ikke er deres. Såvel det narrative arbejdsrum som det sociale arbejdsrum kan bære kimen til denne udvikling, der formentlig specielt er tydelig i en trinvis transformation i rummet, som gradvist kan ændre dets karakter i en retning, som enkelte eller flere individer i rummet ikke finder i overensstemmelse med deres foretrukne og sande selv.

Den modsatte mulighed er, at rummets fortælling bestyrker individets bestående selvopfattelse, og at den sikre base, som rummet kan være skabende for, bliver en

forlængelse af den fortælling, som individet i forvejen besidder og ønsker at være en del af.

Som med mange andre etiske diskussioner er det i denne sammenhæng ikke muligt at forholde sig specifikt til, om en proaktiv anvendelse af rummets psykologiske funktioner i sig selv er positiv eller negativ. Derimod er det en væsentlig konklusion, at anvendelsen af rummets funktioner nødvendiggør en øget etisk og psykologisk overvejelse. Ændringer i arbejdsrummet kan ændre på figur-grund-opfattelsen og dermed også på individernes forståelse af sig selv og hinanden. Rummet kan facilitere bestemte processer, som Schön et al. (Horgen, Joroff, Porter & Schön, 1999) argumenterer for under begrebet *procesarkitektur*, og anvendelsen af rum i den sammenhæng må fordre en overvejelse om, hvordan rummet positivt og negativt kan påvirke de, der befinder sig i rummet ud fra forståelsen af, at individet oplever rummet som en del af sin sammenhæng, og at en ændring i rummet dermed også medfører en ændring i den sammenhæng, individet definerer sig i forhold til.

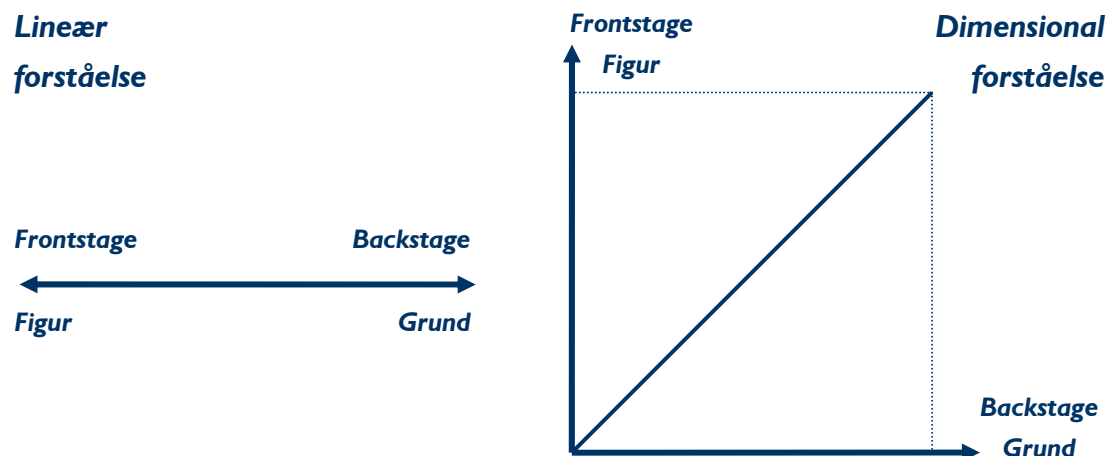
Jeg har i det tidligere bl.a. set denne ændring i lyset af såvel Rubins opfattelse af figur og grund samt igennem Goffmanns forståelse af frontstage og backstage, og jeg har fundet, at staging-fænomenet kan have som konsekvens, at den individuelle oplevelse af disse begreber ændres, så individet kan opleve konstant at være figur og frontstage, og dermed ikke have mulighed for at trække sig tilbage fra scenen. Dette forhold er i sig selv forbundet med en række dilemmaer, som både hidrører den etiske dimension i forhold til, i hvor høj grad en konstant staging påvirker individets selvforståelse og socialiteten i rummet, men derudover kan det samtidig være en stress-faktor, at rummet søger at facilitere en konstant oplevelse af at være på. Det er imidlertid spørgsmålet, om det i sig selv er tilstrækkeligt at forstå frontstage / backstage såvel som figur / grund som binære modsætninger på et lineært kontinuum, og jeg vil i det følgende søge en bredere forståelse af den individuelle oplevelse af disse begreber.

Spændingsfeltet mellem frontstage / backstage og figur / grund

Som tidligere nævnt (se side 82) omhandler figur det, der tillægges særlig opmærksomhed, mens grunden betoner den omgivende helhed og sammenhæng, som figur er en del af. Frontstage og backstage i Goffmanns optik er beslægtede begreber, hvor frontstage dog som nævnt opfattes i et modsætningsforhold til backstage, der

betoner et hele, der vil bryde med den helhed, som frontstage repræsenterer. Sammenhængen vil dog altid repræsentere både frontstage som backstage, og backstage kan i en organisatorisk kontekst opfattes som individets mulighed for at træde tilbage og netop ikke altid være en del af den omgivende staging. Jeg vil i det følgende behandle begreberne samlet, idet jeg som nævnt finder oplagte lighedspunkter mellem figur og frontstage, og samtidig finder, at den individuelle oplevelse af grund og backstage kan retfærdiggøre en kombineret tilgang, fordi grundperspektivet i rummet samtidigt kan forstås som en modsætning til den visuelle staging og præsentation, som rummet kan være facilitator for.

Såvel figur / grund som frontstage / backstage lægger i deres udgangspunkt op til en betragtning på et linært kontinuum, hvor den individuelle oplevelse i rummet kan dreje sig om *enten* at forstå sig selv i et figur / frontstage-perspektiv *eller* i et grund / backstage. Det er dog et centralt spørgsmål, om en mulighed i arbejdsrummet er en *dimensional* forståelse af netop den oplevede position i rummet, idet såvel den individuelle selvforståelse i rummet som interaktionen i den forstand kan forstås som en oplevelse af *både* at være figur / frontstage *og* grund / backstage.

Figur 5: Linær og dimensional forståelse af oplevelsen af frontstage / backstage og figur / grund i rummet. Model udarbejdet med inspiration fra vejleder Josef Frischer.

Man kan indvende, at en dimensional forståelse af figur / frontstage og grund / backstage i en vis forstand ligger uden for den oprindelige anvendelse af begreberne,

men argumentationen for netop den kombinerede tilgang kan begrundes i den intuitive oplevelse af fx Rubins figurer: Når figurerne er kendt, er det muligt intentionelt at skifte perspektiv, fx fra vase til ansigt og vice versa. Den dimensionale opfattelse fordrer, at begge perspektiver kan være til stede på én gang, hvilket ikke nødvendigvis er ensbetydende med, at begge perspektiver visuelt kan betragtes samtidigt, men derimod at figurerens kendthed bevirker, at individet intentionelt kan skifte fokus og dermed har bemægtiget sig figurens visuelle indtryk.

Denne metafor kan ligeledes anvendes i rummet: Når rummet og den interaktion, der finder sted *sted i og med* rummet betragtes i et dimensionalt perspektiv ud fra Rubin og Goffmanns begreber, da kan rummets kendthed være afgørende for, at denne oplevelse kan give individet mulighed for at opleve *både* figur / frontstage *og* grund / backstage. Dermed knytter den dimensionale forståelse sig til såvel den tidligere behandlede opfattelse af, at arbejdsrummet kan være i overensstemmelse med den individuelle selvopfattelse lige som der atter trækkes perspektiver til forståelsen af rummet som et tilknytningsobjekt og en sikker base: For hvis det er figurens kendthed, der er afgørende for evnen til at ændre perspektiv, er det samtidigt en afgørende faktor, når metaforen anvendes i rummet, at individet oplever rummet som et kendt miljø – eller i et tilknytningsperspektiv: At rummet opleves som en sikker base.

Opfattelsen af, at relationen til rummet kan forstås som en dimensionale oplevelse af at kunne opleve sig selv som *både* figur / frontstage *og* grund / backstage knytter sig samtidigt til oplevelsen af at *bemestre* sine omgivelser. Den dimensionale opfattelse omhandler derfor i væsentlig grad et forhold, der knytter sig til, at rummets intention er i overensstemmelse med individets selvforståelse, såvel som at den sociale interaktion i rummet finder sted ud fra en individuel oplevelse af såvel intern kontrol, tilknytning som sikker base.

At forholde sig til rummet som ressource eller risiko og dermed forholde sig til, hvad konsekvensen af en psykologisk tilgang til rummet er, er derfor ikke et spørgsmål om *enten / eller*, men om *både / og*. Anvendelsen af arbejdsrummet besidder på den ene side mulighed for manipulation og magtanvendelse for såvel selv som socialitet i rummet. Men på den anden side kan rummets funktion også understøtte både den organisatoriske praksis og de individuelle og kollektive ønsker og intentioner. Det er

med udgangspunkt i det ovenstående min opfattelse, at der primært er to forhold, der er afgørende for oplevelsen af, om anvendelsen af rummets psykologiske mekanismer er positiv eller negativ: Dels organisationens etiske overvejelser i forhold til en intentionel anvendelse af rummets psykologiske funktioner, og dels den individuelle oplevelse af en dimensional tilgang til figur / frontstage og grund / backstage, som er konstitueret af at rummets intentionelle fortælling er i overensstemmelse med såvel det foretrukne som sande selv, samt oplevelsen af intern kontrol over rummet og forståelse af rummet som en sikker base.

Delkonklusion

Jeg har i dette afsnit søgt svar på spørgsmålet: Hvordan kan relationen mellem menneske og arbejdsrum begribes igennem psykologien? Jeg har præciseret spørgsmålet på to måder: For det første har jeg forholdt mig til menneske og rum i forhold til dels det *enkelte* menneske ved at undersøge sammenhængen mellem rum og selv, og dels har jeg beskæftiget mig med rummets betydning i forholdet *mellem* mennesker ved at forholde mig til rum og socialitet. Og for det andet har jeg i forhold til arbejdsrummet taget udgangspunkt i to opfattelser af arbejdsrum i vidensamfundet: Dels det narrative arbejdsrum og dels det sociale arbejdsrum.

I min behandling af arbejdsrum og selv har jeg fundet, at arbejdsrummet kan forstås som et bindeled mellem individ og organisation, og at individet symbolsk interagerer med rummet i en asymmetrisk relation, der ikke blot er en interaktion mellem rum og selv, men også mellem selv og organisation. Rummets narrativ søger at spejle organisationens metakonstruktion, og det er i den sammenhæng et centralt spørgsmål i hvor høj grad, der er sammenhæng mellem den fortælling og sandhed, som organisationen igennem rummet lader komme til udtryk, og det foretrukne og sande selv, som individet besidder. I en ledelsesmæssig sammenhæng kan den aktive anvendelse af det narrative arbejdsrum betragtes i lyset af selvledelsen, der søger at skabe autonome selv, der leder sig selv igennem en løbende interaktion med organisationens værdier, og rummet kan i den sammenhæng ses som en spejling af de værdier og handlinger, som organisationen ønsker manifesteret.

I arbejdet med det sociale arbejdsrum har jeg taget udgangspunkt i opfattelsen af arbejdsrummet som knudepunkt og naboskab. Jeg har fundet, at socialiteten i rummet påvirkes af den enkeltes oplevelse af at kunne påvirke rummet, samt at rummet i sin egenskab af tilknytningsobjekt kan forstås som en sikker base, der kan fungere som udgangspunkt for individernes socialitet i rummet. Den intersubjektive interaktion i rummet kan samtidig forstås i lyset af staging-begrebet, der fremhæver, at rummet kan betragtes som en scene, på hvilken adfærd og handlinger, der er i overensstemmelse

med organisationens værdier, belønnes i det sociale fællesskab. Staging-oplevelsen knytter sig både til individets oplevede tilknytning til og funktion i rummet, og samtidig til socialitetens funktion, der i det sociale arbejdsrum kan forstås i lyset af den panoptiske overvågningsfilosofi, hvor socialiteten i arbejdsrummet kan opfattes som en usynlig alvidenhed, der konstituerer en oplevelse af konstant psykologisk overvågning hos den enkelte. Modsat kan rummet i forhold til socialiteten samtidigt i lyset af teorien om social identitet være faciliterende for ”vi-forhold”, hvor det sociale arbejdsrum kan opfattes som medskaber for den intersubjektive identifikation i rummet, og at det dermed bliver tilknytningen til rummet og identifikationen med denne tilknytning, der bliver et centralt parameter for dannelsen og opretholdelsen af grupper. Ligeledes kan den fysiske afstand mellem individerne i rummet ses som en mekanisme, der kan være medvirkende faktor for socialitetens omfang og indhold.

Det er min opfattelse, at de elementer, som dette afsnit har opstillet, dels kan betragtes som et analytisk redskab til en psykologisk forståelse af arbejdsrummets betydning for selv og socialitet, men at det samtidigt er muligt at anvende dem proaktivt i forsøget på intentionelt at udnytte arbejdsrummets psykologiske funktioner. På denne måde forandres psykologiens domæne til ikke kun at omhandle den intersubjektive og sociale konstruktion, men samtidig til at blive manifesteret i det fysiske udtryk, som kan påvirke såvel handling som holdning hos de, der er i rummet. Den intentionelle anvendelse af arbejdsrummet fordrer derfor en øget etisk overvejelse hos organisationen, bl.a. i forhold til, med hvilken legitimitet organisationen igennem rummet søger at påvirke selv og socialitet, og i relation til erkendelsen af organisationens magtmæssige position som asymmetrisk i forhold til individet. Det er min opfattelse, at individets interaktion *med* og *i* rummet kan forstås i lyset af Rubins figur / grund-sondring og Goffmanns begreber om frontstage / backstage. Når rummet betragtes som en staging, hvor individet konstant er rollehaver i en organisatorisk fortælling, bliver det i en psykologisk henseende afgørende, at individet også har mulighed for at påvirke sin oplevelse af denne scene. Det er min opfattelse, at dette muliggøres i en dimensional forståelse af figur / frontstage og grund / backstage, og at individets oplevelse af rummets funktion dermed kan forstås som *både* at befinde sig i figur / grund-perspektiv *og* samtidig være grund / backstage. Som med Rubins figurer er det min opfattelse, at forudsætningen for denne dobbelthed må placeres i individets

kendskab til rummet, som i denne henseende kan forstås som en positiv definering af de tidligere omtalte begreber: At individet finder rummets fortælling i overensstemmelse med sit foretrukne og sande selv, samt at individet oplever egenkontrol over rummet, og oplever en positiv tilknytning til rummet som en sikker base, hvorfra det kan handle.

Således har jeg afsluttet min behandling af psykologien i rummet, og jeg vil i det efterfølgende nærme mig den sidste destination på rejsen, og i form af konklusionen søge et overordnet svar på det, der har været genstanden for dette speciale.

Konklusion

KONKLUSION

Dette speciale har været et skridt på vejen på en rejse, der kredser om spørgsmålet om, hvordan psykologien kan forholde sig til arbejdsrummet og dets betydning for de mennesker, der arbejder der. Specialet har søgt svar på, hvordan psykologien kan begribe rummet, og hvordan relationen mellem menneske og arbejdsrum begribes igennem psykologien. Dette har jeg behandlet i de to afsnit *Rummet i psykologien*, der har fokuseret på rummets position i videnskaben og psykologien, og *Psykologien i rummet*, der har søgt at indkredse en række af de psykologiske faktorer, som i rummet kan påvirke selv og socialitet.

Traditionelt sonderer man mellem *krop* og *psyke*. I dette speciale har mit fokus været *psyke* og *rum*, og mit grundlæggende udgangspunkt har været en undren over, at psykologien i vid udstrækning mangler begreber til at begribe rummet med. Mit fokus i dette speciale har været arbejdsrummet, som det anvendes i en organisatorisk sammenhæng, men de overordnede overvejelser knytter sig til forståelsen af rum i bred forstand.

Sondringen mellem krop og psyke har sit udspring i en cartesiansk forståelse af, at krop og psyke kan betragtes som adskilte enheder. Implikationen af denne forståelse er samtidig, at rummet som det sted, hvori kroppen findes, ligeledes ikke tillægges betydning, hvis udgangspunktet er et dualistisk skel, som muliggør et enhedsfokus på kroppen *eller* psyken. Mit udgangspunkt for en undersøgelse af rummet i psykologien måtte derfor være en behandling af dualismen, som den kommer til udtryk i den cartesiansk inspirerede videnskab, som også psykologien er en del af.

Rummet i psykologien

Mit afsæt for at behandle rummets position i videnskaben og psykologien har været en diskussion af Descartes' dualisme sammenholdt med bl.a. Antonio Damasio's opfattelse af Descartes' fejltagelse. Med udgangspunkt i den analyse er det min opfattelse, at det cartesianske vidensideal ikke nødvendigvis må basere sig på en dualistisk sondring mellem krop og psyke, men at Descartes derimod havde et næsten helhedsorienteret blik

for det hele jeg, og at dualismens årsag dels skyldes et metodisk ønske om at finde et ubevægeligt udgangspunkt, hvorfra beskueren kunne betragte sin verden, og dels en række historisk betingede grunde, der bl.a. kan ses i lyset af en dominerende teologisk diskurs, der kunne have en interesse i en fortsat adskillelse mellem det kropslige og det sjælelige.

Udfordringen i en cartesiansk rationalistisk tilgang til videnskaben, når dens genstand er rummet, er således efter min opfattelse ikke i så høj grad dualismen, idet jeg finder, at såvel krop og psyke – og dermed også rummet – med afsæt i Descartes' kan betragtes ud fra forståelsen af et helt jeg, der sammenkæder såvel krop som psyke, og dermed også kan tillægge rummet en funktion, som det sted, hvori kroppen og psyken forbindes med omverdenen. Derimod er det min konklusion, at den cartesianske videnskabs udfordring i forhold til at betragte rummet, er sondringen mellem opfattelsen af ubetvivlelig viden og usikker sanset viden. Når individet møder rummet, bliver det et møde, der er baseret på en sanset erkendelse, og dermed en viden, der i en cartesiansk optik er såvel usikker som tvivlsom, og det spørgsmål, der dermed rejses er, hvordan det er muligt at bedrive videnskab på den baggrund.

Som videnskab er psykologien influeret af en række forskellige discipliner, og dens placering som fag har over tiden varieret imellem natur-, samfunds- og humanvidenskab. Det er min opfattelse, at en psykologisk tilgang til rummet må forstås inden for humanvidenskab (eventuelt samfundsvidenskab), der skaber mulighed for at anvende *oplevelsen* som epistemologisk tilgang til genstanden.

Når psykologien søger at begribe rummet, er oplevelsen forstået i et hermeneutisk perspektiv et centralt begreb, der beskriver erkendelsen af helhed og sammenhæng. Hvor perceptionen griber delen, er oplevelsen som erkendelsesmæssig metode en måde, hvorpå helheden kan begribes, og oplevelsen bliver derved et centralt begreb i forståelsen af rummet som et hele, der netop er en del af den sammenhæng, hvori individet befinder sig.

Anvendes oplevelsen som erkendelsesmæssigt udgangspunkt, er det ligeledes centralt at fastslå erkendelsens genstand. Når fokus er på rummet, er det i et psykologisk perspektiv ikke alene det *fysiske* rum, men i lige så høj grad det *oplevede* rum, som jeg har fundet kan ses i lyset af begreberne kontekst og sammenhæng. Hvor kontekst forstås

som det, der omgiver individet, betoner sammenhængen samtidigt det, som individet er en del af. Dermed bliver sammenhængen som genstand et centralt omdrejningspunkt, fordi rummet derigennem tillægges betydning som en aktiv del af individets sammenhæng, og ikke blot som en passiv omgivende ramme.

Den udfordring, sammenhængen som genstand i et videnskabeligt perspektiv skaber, er at finde et metodisk punkt, hvorfra beskueren kan stå fast. Jeg har konkluderet, at dette kan findes ved hjælp af Rubins sondring mellem figur og grund, der skaber mulighed for at fremhæve specifikke dele af sammenhængen som figur, uden dog at overse den resterende del, som vil kunne betragtes som grund.

Konsekvensen af at anvende en hermeneutisk tilgang til rummet og benytte oplevelsen som erkendelsesmæssig indfaldsvinkel er, at den fundne viden i en cartesiansk forstand er tvivlsomt sanset. At betragte denne videnstype som udgangspunkt for videnskab efter et cartesiansk vidensideal, som netop baserer sig på rationalismen, er dermed ikke muligt. Derimod er det min konklusion, at en postmoderne diskurs, som fokuserer på lokal og kontekstuel viden, der valideres ved konsensus, er anvendelig i forhold til rummet, som netop kan opfattes som en lokal virkelighed. Når kvaliteten af denne viden skal undersøges, kan den vurderes såvel i forhold til det givne rum, hvilket kan komme til udtryk i den interne reliabilitet, der omhandler, om undersøgelsens resultater vil kunne genfindes i samme rum, samt i forhold til andre rum udtrykt ved den eksterne reliabilitet. Validiteten vil i en postmoderne / hermeneutisk sammenhæng omhandle, om den fundne viden fortsat er i overensstemmelse med den lokale virkeligheds-konstruktion, og derved, om undersøgelsen giver svar på det, den hævder. Sandhedskriteriet bliver dermed en spejling i den lokale virkelighed, hvorfra den pågældende viden stammer.

Spørgsmålet, der har været genstand for *Rummet i psykologien* var: Hvordan kan psykologien begribe rummet? Det er min konklusion, at psykologien kan begribe rummet igennem den hermeneutiske oplevelse, der lægger vægt på at erkende rummet som en del af den sammenhæng, individet er en del af, og at denne viden må forstås forankret i den lokale virkeligheds-konstruktion.

Psykologien i rummet

Den anden del af dette speciale drejer sig om, hvordan relationen mellem menneske og arbejdsrum kan begribes igennem psykologien. I denne del har jeg indkredset opfattelsen af rum til alene at omhandle arbejdsrummet, og mit udgangspunkt har været arbejdsrum funderet i vidensamfundet, hvor jeg har sondret mellem det narrative arbejdsrum og det sociale arbejdsrum. Jeg har fokuseret på rummets betydning for hhv. selv og socialitet.

Jeg har i min behandling af arbejdsrummet arbejdet videre ud fra antagelsen om, at en psykologisk forståelse af rummet kan ses i lyset af et postmoderne videnssyn, og i min tilgang til arbejdsrum og selv har jeg taget afsæt i den narrative psykologis opfattelse af, at individet konstituerer sig selv i relationen til de(n) fortælling(er), det er en del af. Jeg har forstået det narrative arbejdsrum i rammerne af den symbolske interaktionisme, som omhandler selvets interaktion med symbolske aktører, og med udgangspunkt i en meadsk inspireret selvforståelse er det min konklusion, at der finder en symbolsk interaktion sted mellem det narrative arbejdsrum og selvet, og at rummet i den sammenhæng fungerer som et medie for en organisatorisk metafortælling, som individet i interaktionen *med* og *i* rummet kan blive en del af.

Med et fortsat udgangspunkt i den postmoderne vidensopfattelse finder jeg, at den sandhed, der er indlejret i rummet, må forstås som en lokal organisatorisk konstruktion, hvis sandhedsideal må spejles i forhold til organisationens metafortælling. Jeg finder i den sammenhæng en risiko for, at der kan være diskrepans mellem den fortælling, organisationen igennem rummet ønsker udtrykt, og den fortælling, som individet besidder. Jeg har belyst denne mulige diskrepans ud fra opfattelsen af et sandt og foretrukket selv, som rummets intentionelle narrative udtryk må ses i forhold til. Ligeledes har jeg fokuseret på opfattelsen af det mættede selv som udtryk for en stadig stigende tendens til såvel symbolsk som intersubjektiv interaktion, der kan resultere i en oplevet selvforståelse af relationel mæthed.

Det er min opfattelse, at den symbolske interaktion mellem det narrative arbejdsrum og individet kan forstås organisatorisk ud ledelsesfilosofien selvledelse, der betoner den individuelle autonomi, og søger at understøtte den enkeltes evne til selv at handle i overensstemmelse med organisationens værdier. Igennem det narrative arbejdsrum kan

selvledelsen understøttes, idet rummet kan betragtes som det intentionelle fysiske udtryk, som kan påvirke individet til handling og holdning, der er i overensstemmelse med det organisatoriske værdisæt.

Jeg har brugt det narrative arbejdsrum i behandlingen af arbejdsrum og selv, og i forhold til socialiteten har jeg taget udgangspunkt i det sociale arbejdsrum, herunder knudepunktet og naboskabet. Jeg har fundet, at den oplevede kontrol og indflydelse i rummet, deriblandt muligheden for at påvirke graden af interaktion, er af betydning for såvel den oplevede jobtilfredshed som for kvaliteten af det arbejde, der udføres. Hvor det sociale arbejdsrum i sit fysiske udtryk søger at skabe et højt niveau for interaktion, er det således samtidigt et parameter, at individet oplever en intern kontrol i forhold til graden af interaktion.

I lyset af tilknytningsteorien er det min opfattelse, at rummet kan forstås som en sikker base, der kan anvendes som platform for såvel individets individuelle handlinger i rummet som for interaktionen i rummet. Basens sikkerhed kan imidlertid i lyset af den panoptiske overvågningsfilosofi problematiseres, idet socialiteten i rummet kan skabe en psykologisk oplevelse af konstant kontrol, hvor det panoptiske omdrejningspunkt ikke bliver en personificeret usynlig vogter, men derimod socialitetens evne til at betragte individet. Den konstante betragtning, som det sociale arbejdsrum kan skabe mulighed for, kan endvidere forstås i lyset af staging, hvor medarbejderen er konstant aktør i en organisatorisk fortælling med arbejdsrummet som en konstant frontstage.

Foruden at socialiteten påvirkes igennem staging, er det min opfattelse, at rummet, med afsæt i teorien om social identitet, kan forstås som facilitator for ”vi-forhold”, der konstrueres på baggrund af, at individer oplever en identifikation igennem af en fælles tilknytning til samme rum. Oplevelsen af den gensidige identifikation kan variere bl.a. i forhold til afstanden i rummet.

Som tilknytning til min behandling om arbejdsrummet i forhold til selv og socialitet, har jeg diskuteret den intentionelle anvendelse af rummets psykologiske mekanismer i en organisatorisk sammenhæng. Det er min konklusion, at en proaktiv brug af rummets psykologiske mekanismer kræver en etisk overvejelse i organisationen, idet det i en arbejdsmæssig sammenhæng er centralt, at anvendelsen af ethvert organisatorisk virkemiddel, herunder også rummet, sker i en asymmetrisk relation mellem medarbejder

og organisation. Når rummet ses i lyset af staging-begrebet er det min opfattelse, at en kombineret anvendelse af figur / frontstage og grund / backstage kan anvendes som relevante metaforer i forsøget på at begribe konsekvensen for individet. Disse begreber kan forstås på et lineært kontinuum såvel som dimensionalt, og det er min opfattelse, at evnen til at anvende rummet *både* som figur / frontstage og grund / backstage opnås dimensionalt og afhænger af kendskabet til rummet, som jeg mener, kan bemestres igennem en individuel positiv oplevelse af såvel overensstemmelse mellem organisationens metafortælling og individets sande / foretrukne selv såvel som oplevelsen af intern kontrol og positiv tilknytning til rummet.

I *Psykologien i rummet* har jeg fokuseret på spørgsmålet: Hvordan kan relationen mellem menneske og arbejdsrum begribes igennem psykologien? Det er min konklusion, at arbejdsrummet kan forstås som et bindeled mellem individ og organisation, og at rummet igennem påvirkning af både selv og socialitet kan betragtes som et organisatorisk redskab, der igennem sit intentionelle udtryk kan påvirke holdning og handling hos de, der er i rummet. Samtidigt er det min opfattelse, at en intentionel organisatorisk anvendelse af rummets psykologiske mekanismer fordrer etiske overvejelser, der knytter sig til magtbalancen mellem individ og organisation, samt at individets evne til dimensionalt at bemestre både figur / frontstage og grund / backstage i rummet afhænger af kendskabet til rummet, der formes af den individuelle oplevelse og relation *med* og *i* rummet.

Afslutning – og ny begyndelse

Dette speciale har afsluttet en rejse – og samtidigt startet en ny. Det har afsluttet rejsen som studerende, hvor en række af de besøgte destinationer var planlagt på forhånd. Og det har åbnet en ny opdagelsesrejse på vej mod et felt i psykologien, der fortsat i stort omfang er uberørt og uopdaget land.

Min personlige intention med specialet har været at opbygge et fundament, hvorfra min forsatte vandring kunne funderes. På samme måde som med tidligere opgaver, oplever

jeg dette speciale som en vadesten, der kan bruges som et foreløbigt ståsted på en fortsat søgen efter ny erkendelse. Ved hver vadesten opnås der en ny udsigt og en ny horisont. Der gives svar – men stilles lige så mange nye spørgsmål.

Mit arbejde med dette speciale har ligeledes givet svar og stillet nye spørgsmål. Den horisont, som jeg fra denne vadesten kan skue, er en fremtidig psykologisk tilgang til arbejdsrummet, der formes i en kombination mellem arkitekturpsykologien og erhvervspsykologien. Jeg betragter den psykologiske tilgang til arbejdsrummet som et mulighedsrum for såvel psykologien som fag som for mennesker i organisationer. Anvendelsen af de psykologiske faktorer i anvendelsen af rummet vil aldrig kunne stå alene, og gode arbejdspladser skabes ikke alene ved en positiv udnyttelse af arbejdsrummets psykologiske funktioner. Men det er min opfattelse, at rummet besidder potentiale til både at kunne påvirke mennesket på arbejde positivt og negativt, og som et blandt mange organisatoriske redskaber finder jeg, at psykologien må kunne begribe dette.

Jeg har i specialet søgt begreber til at begribe med. Og det, som dette speciales rejse har bragt med tilbage, er netop psykologiske begreber, der kan begribe rummets psykologiske funktion. Et begrebsapparat vil aldrig blive udtømmende. Således heller ikke dette. Men alligevel er det min opfattelse, at dette speciale har bragt et kort at navigere efter i en fortsat undersøgelse af, hvordan psykologien kan forholde sig til arbejdsrummet, og hvad arbejdsrummet betyder for organisationen og de mennesker, som arbejder der.

Litteratur- liste

LITTERATURLISTE

- Andersen, F. (2006): *Selvledelse – selvet på arbejde*. København: Dansk Psykologisk Forlag A/S.
- Auburn, T. & Barnes, R. (2006): Producing place: A neo-Schutzian perspective on the 'psychology of place'. *Journal of Environmental Psychology* 26 (2006) s. 38-50. USA: Elsevier Science Ltd.
- Bechtel, R. B. & Churchman, A. (red.) (2002): *Handbook of Environmental Psychology*. Hoboken, USA: John Wiley & Sons, Inc.
- Berthelsen, J. (2006): Figur og grund. *PsykologNyt nr. 19, 2006*. S. 16-23.
- Bjerrum, E. & Nielsen, O. (2003): *Bliver man lidt småsær af at have sit eget kontor? Nye samarbejdsformer til debat*. Viby, Danmark: JP Bøger | Jyllands-Postens Erhvervsbogklub.
- Burr, V. (1995). *Social Constructionism*. London: Routledge.
- Christensen, G. (2003): *Psykologiens videnskabsteori*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Christensen, Kurt (2005): *Postmodernismens udfordring til kristendommens sandhed. Refleksioner over den kristne apologetiks muligheder i en postmoderne kultur*. København: Credo Forlag.
- Cullari, S. (2001): *Counseling and Psychotherapy. A Practical Guidebook for Students, Trainees, and New Professionals*. Boston, USA: Allyn & Bacon.
- Damasio, A. R. (1999): *Descartes fejltagelse. Følelse, fornuft og den menneskelige hjerne*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Davis, A. & Rose, D. (2000): The Experimental Method in Psychology. I Breakwell, M. et al: *Research Methods in Psychology*. S. 42-58. London: SAGE Publications Ltd.
- Descartes, R. (1996): *Om metoden*. København: Gyldendal.
- Descartes, R. (2002): *Meditationer over den første filosofi*. København: DET lille FORLAG.

- Donald, I. & Siu, O. (2001): Moderating the Stress Impact of Environmental Conditions: The Effect of Organizational Commitment in Hong Kong and China. *Journal of Environmental Psychology* 21 (2001) 353-368.
- Dreyfus, H. L. (2001): *Livet på nettet*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Eley, J. & Marmot, A. (2000) *Office Space Planning. Design for Tomorrow's Workplace*. New York: McGraw Hill.
- Gergen, K. J. (2006): *Det mættede selv. Identitetsdilemmaer i nutiden*. København: Dansk Psykologisk Forlag A/S.
- Gulddal, J. & Møller, M. (1999): *Hermeneutik. En antologi om forståelse*. København: Gyldendal.
- Hansen, H. L. (2007): *Spaces for learning and working. A qualitative study of change of work, management vehicles of power and social practices in open offices*. København: Samfundslitteratur Publishers.
- Hatch, M. J. (2006): *Organization Theory. Modern, symbolic, and postmodern perspectives*. Oxford, England: Oxford University Press.
- Holmes, J. (2003): *På sporet af den sikre base. Tilknytningsteori og psykoterapi*. Frederiksberg: DET lille FORLAG.
- Horgen, T. H., Joroff, M. L., Porter, W. L. & Schön, D. A. (1999): *Excellence by design. Transforming workplace and workpractice*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- James, W. (1890): *The principles of psychology*. New York: Dover Publications, Inc.
- Jensen, C. A. (2006): Nye værdier bøjes i stål. *C3 magasinet om ledelse og økonomi*. Nr. 12.2006. S. 4-6.
- Jensen, R. (1999): *The Dream Society. Hvordan det kommende skift fra facts til følelser vil påvirke erhvervslivet og vor hverdag*. Viby J.: Jyllands-Postens Erhvervsbogklub.
- Jørgensen, C. R. (2002). *Psykologien i senmoderniteten*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Knez, I. (2005): Attachment and identity as related to place and its perceived climate. *Journal of Environmental Psychology* 25 (2005) 207-218.

- Kolind, L. (2000): *Vidensamfundet. Dagsorden for Danmark i det 21. århundrede*. København: Gyldendal.
- Kolind, L. (2006): *Kolind kuren. Fra bureaukrati til vækst*. København: Jyllands-Postens Forlag.
- Kruuse, E.: (2003): Kvalitative evalueringer. I *Kvalitativ forskning – i psykologi og beslægtede fag*. S. 257-276. Virum: Psykologisk Forlag A/S.
- Kurpritz, V. W. (1998): Privacy in the Work Place: The Impact of Building Design. *Journal of Environmental Psychology* 18 (1998) 341-356.
- Laing, A., Duffy, F., Jaunzens, D. & Willis, S. (1998): *New Environments for Working. The re-design of offices and environmental systems for new ways of working*. New York: Taylor & Francis.
- Larsen, H. H. (2005): *Human Resource Management. License to work. Arbejdslivets tryllestøv eller håndjern?* Holte: Forlaget Valmuen.
- Lee, Y. S. & Brand, J. L. (2005): Effects of control over office workspace on perceptions of the work environment and work outcomes. *Journal of Environmental Psychology* 25 (2005) 323-333.
- Lundby, G. (2000): *Narrativ terapi*. København: Nordisk Forlag A/S.
- Lyotard, Jean-François (2001): *Viden og det postmoderne samfund*. København: Slagmark.
- Mead, G. H. (1934): *Mind, Self and Society*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Merleau-Ponty, M. (1945): *Kroppens fænomenologi*. København: DET lille FORLAG.
- Morsing, M. (1995): *Omstigning til paradys? Oticon i processen fra hierarki til spaghetti*. København: Handelshøjskolens Forlag.
- Myerson, J. & Ross, P. (2006): *The creative office*. London: Laurence King Publishing Ltd.
- Myerson, J. & Ross, P. (2003): *The 21st century office*. London: Laurence King Publishing Ltd.

- Myerson, J. & Ross, P. (2006): *Space to work. New office design*. London: Laurence King Publishing Ltd.
- Myerson, J. & Ross, P. (2006): *Radical office design*. London: Laurence King Publishing Ltd.
- Philip, D. (2001): Architectural Psychology. *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* (s. 629-633). USA: Elsevier Science Ltd.
- Preda, A. (2001): Postmodernism in Sociology. *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* (s. 11.865-11.868). USA: Elsevier Science Ltd.
- Raymond, S. & Cunliffe, R. (2000): *Tomorrow's Office. Creating effective and human interiors*. London: E & FN Spon.
- Roessler, K. K. (2003): *Arkitekturpsykologi. Idrætsrum som med- og modspiller*. København: Lokale- og Anlægsfonden.
- Rotter, J. B. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs*, 80.
- Rubin, E. (1915): *Synsoplevede figurer. Studier i psykologisk Analyse*. København: Akademisk Forlag.
- Snow, D. A. (2001): Interactionism: Symbolic. *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* (s. 7.695-7.698). USA: Elsevier Science Ltd.
- Turner, G. & Myerson, F. (1998): *New Workspace. New Culture. Office design as a catalyst for change*. Hampshire, England: Gower.
- Wapner, S. & Demick, J. (2002): The Increasing Contexts of Context in the Study of Environment Behavior Relations. I Bechtel, R. B. & Churchman, A. (red.): *Handbook of Environmental Psychology*. Hoboken, USA: John Wiley & Sons, Inc.
- Zelinsky, M. (2002): *The Inspired Workspace. Designs for Creativity and Productivity*. Massachusetts, USA: Rockport Publishers.